

Ἰωάννης Νεραντζῆς

Δρ. Ιστορίας

«Τὸ Ἄργος τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὸ μάτι τῶν Ξένων Περιηγητῶν καὶ Ταξιδιωτῶν»

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἱστορικὴ εἰκόνα, ὅπως αὐτὴ ἀντικατοπτρίζεται στὸ Ἄργος τοῦ 19ου αἰῶνα, εὐλογοφανὲς εἶναι νὰ ἀναζητήσουμε ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1397, ποὺ ὀδηγοῦν αἰτιοκρατικὰ στὶς ἱστορικὰ διαμορφωμένες συνθήκες ποὺ βιώνει ἡ πόλη λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, μὲ ἄλλα λόγια τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 19ου αἰῶνα.

Τὸ 1397 ὁ Τοῦρκος Σουλτάνος Βαγιαζήτ Α' (1389-1402) κατῆλθε στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Παράλληλα, ὁ Βαγιαζήτ Α' ἔστειλε τὴν ἴδια χρονιά (1397) πολὺ στρατὸ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν στρατηγῶν Ἐβρενὸς καὶ Γιακοῦμπ καὶ κατὰ τῆς Πελοποννήσου. Τὸ πλῆθος τῶν κατερχομένων Τούρκων στὴν Πελοπόννησο προκάλεσε πανικὸ στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ἐκεῖ ἄλλους Χριστιανούς. Οἱ Τοῦρκοι ὑπὸ τὸν Γιακοῦμπ ἐπροχώρησαν εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου ἠχμαλώτισαν 30.000 κατοίκους του καὶ τοὺς μετέφεραν στὴν Ἀνατολή.¹

Μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 1453, ἔχουμε ἀλλεπάλληλους συνοικισμοὺς τῆς Πόλης μὲ Ἕλληνες κυρίως ἐποίκους ἀπὸ διάφορες περιοχές, ὅπως τὴ Θράκη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ βορείου Αἰγαίου, τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου, τὴ Μυτιλήνη, τὴν Εὐβοία, τὸ Ἀργυρόκαστρο, τὸ Ἄργος, κ.τλ., συνοικισμοὶ ποὺ μετέτρεψαν μέσα στοὺς πρώτους δύο αἰῶνες καὶ πάλι τὴ Βασιλεύουσα σὲ ζωντανὴ μεγαλούπολη 300.000-500.000 κατοί-

1. Κ. Ἀμαντος, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων*, τόμ. Α', 1071-1571. Ἀθῆναι 1955, σ. 84.

κων.² Ειδικὰ μάλιστα, ὁ Μεχμέτ Β' ὄριζε νὰ μετακομίσουν ὡς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1453 πέντε χιλιάδες οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Οἱ Ἕλληνες ἄποικοι προέρχονταν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, κυρίως ἀπὸ τὸ Ἄργος, ἀπὸ τὴν Ἀμαστρί, ἀπὸ τὴ Θάσο καὶ Σαμοθράκη, ἀπὸ τὴ Λέσβο κ.τλ.³

«Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ἀρχίσει τὰς ἐχθροπραξίας μετὰ τοῦ Μωάμεθ, ὅστις ἀφοῦ ὠφελούμενος τῆς μεταξὺ τῶν δύο ἐν Πελοποννήσῳ ἀδελφῶν Παλαιολόγων ἐλεεινῆς διαίρεσεως καθυπέταξε τὴν Χερσόνησον ταύτην (1458-1459), ἤρξατο νὰ διανοῇται καὶ τὴν ἀρπαγὴν τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ Ἑνετικῶν κτήσεων εἰς συμπλήρωσιν τῆς κατακτήσεως. Ἡ Δημοκρατία [τῆς Βενετίας] ἐγκαίρως ἰδεασθεῖσα περὶ τῶν κατ' αὐτῆς σχεδίων τοῦ Μωάμεθ κατεσπευσμένως ἠτοιμάσθη πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ κινδύνου. Τὴν 25 Ἰανουαρίου 1463 ἀνεχώρησεν ἐκ Βενετίας ὁ ἐξοπλισθεὶς στόλος ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν Λουδοβίκου Λορενδάνου. (...). Ὁ παστῶς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ Ἰωᾶς υἱὸς τοῦ Ἐβρενοῦ ἐβάδισαν κατὰ τοῦ Ἀργους, καὶ μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν ἐγένοντο κύριοι [τὸ 1463] καὶ ἀπεδιώξαν τὸν Ἑνετὸν ἑπαρχον Νικόλαον Δάνδολον. (...). Ὁ Λορενδάνος [καὶ ὁ ἀποσταλεὶς ἐκ Βενετίας ἀρχιστράτηγος Βερτόλδος Ἑστῆς] ἐκστρατεύσαντες κατὰ τοῦ Ἀργους ἀνέκτησαν αὐτό, ἡ δὲ ἐντὸς τοῦ Ἀργους ἀλβανικὴ φρουρὰ γενναίως ἀντιστᾶσα μετὰ τὴν ἄλωσιν κατέφυγεν εἰς Κόρινθον, ὅπου βαρβάρως κατεσφάγη ὑπὸ τῶν Τούρκων. (...). Ὁ Μαχμουτ παστῶς [μέγας βεζίρης, Ἕλλην τὴν καταγωγὴν], ἀμαχητὶ διελθὼν τὸν Ἰσθμὸν ἐπροχώρησεν κατὰ τοῦ Ἀργους, τὸ ὁποῖον ἀμαχητὶ παρεδόθη. Ἐβδομήκοντα ἄνδρες τῆς Ἑνετικῆς φρουρᾶς φέροντες εἰς τὸν τράχηλον βαρεῖας ἀλύσεις ἐστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἐξήκοντα Κρήτες τουφεκισταὶ ἐτουφεκίσθησαν»⁴. Σ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν Βενετοτουρκικὸ πόλεμον⁵ ποὺ διήρκεσε μὲ διαλείμματα ἀπὸ τὸ 1463 μέχρι τὸ 1479 πάλι οἱ Ἕλληνικοὶ πληθυσμοὶ ὑπέστησαν τὶς θηριωδίες τοῦ πολέμου. Ἐτσι τὸ 1463 οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τὸ Ἄργος καὶ ἐξώρισαν τοὺς κατοίκους εἰς τὴν Ἀνατολήν.⁶

Ἐχομε ὅμως μετὰ τὸ 1460 καὶ ρεῦμα προσφύγων ἀπὸ τουρκοκρατού-

2. Ι. Χασιώτης, «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Ἄλωση», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Γ'. Αθήναι, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974, σ. 12.

3. Απόστ. Βακαλόπουλος, «Ἡ ὀργάνωσις τοῦ γένους ὑπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἡ ἐπιβίωσή του», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Γ'. Αθήναι, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974, σ. 162.

4. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, (Αθήνησι 1869, ἀνατύπωση Βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXV), σσ. 11-13.

5. Κ. Σάθας, *ὁ.π.*, σσ. 11-30.

6. Κ. Ἀμαντος, *ὁ.π.*, σ. 152.

μενες περιοχές πρὸς τὶς ἡπειρωτικὲς βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες, κυρίως πρὸς τὸ Ναύπλιο, τὸ Ἄργος καὶ τὰ Μεσσηνιακὰ φρούρια τῆς Κορώνης καὶ τῆς Μεθώνης.⁷

Μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης (1669) οἱ Τοῦρκοι, πού τὸ κράτος τους εἶχε κάπως ἀναδιοργανωθεῖ ἀπὸ τοὺς μεγάλους βεζύρηδες τῆς οἰκογένειας τῶν Κιοπρουλοῦ, ἐπιχείρησαν στὰ πλαίσια τοῦ πολέμου, πού ἄρχισε μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Κρήτης, μία μεγάλη ἐκστρατεία πρὸς τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ πολιορκήσαν τὴ Βιέννη (1683). Ἀλλὰ οἱ ἐπιχειρήσεις καθυστέρησαν κάπου δυὸ μῆνες καὶ τελικὰ ἡ πόλη σώθηκε μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ πολωνικοῦ ἱππικοῦ. Στὴν ὑποχώρηση ὁ τουρκικὸς στρατὸς νικήθηκε καὶ διαλύθηκε. Οἱ Βενετοὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῶν Τούρκων καὶ ὀργάνωσαν μία σταυροφορία μὲ συμμάχους τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας, τοὺς Πολωνοὺς καὶ τοὺς Ἰππότες τῆς Μάλτας. Γιὰ νὰ ἀντισταθμίσουν τὴν ἀπώλεια τῆς Κρήτης, ἔστειλαν στόλο καὶ στρατὸ στὴν Πελοπόννησο. Ὁ στρατηγὸς Φραγκίσκος Μοροζίνι κατέλαβε τὸ Ναύπλιο (1686), συνέχισε τὴν ἐκστρατεία πρὸς τὴν Ἀττικὴ καὶ πολιορκήσε τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν ὁ Μοροζίνι ἐξεστράτευσε στὴν Εὐβοία, ὅπου δὲν μπόρεσε νὰ ἐλευθερώσει τὴ Χαλκίδα, γύρισε ὅμως στὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ὑπέταξε, κυριεύοντας τὸ Ἄργος στὶς 7 Αὐγούστου 1686.⁸ Σημειωτέον ὅμως ἐδῶ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ἐκστρατείας τῶν Βενετῶν στὴν Πελοπόννησο (1685-1687) εἶχε ἀπλωθεῖ σὲ ὁλόκληρη τὴ νότια ἑλληνικὴ χερσόνησο καὶ στὰ Ἰόνια νησιὰ φοβερὸς λοιμὸς, πού θέριζε κυριολεκτικὰ ἀνθρώπους καὶ ζῶα.⁹ Ὁ πόλεμος τελείωσε μὲ τὴν **εἰρήνη τοῦ Κάρολιτς (1699)**, ἡ Αὐστρία πῆρε τὴν Οὐγγαρία καὶ τὴν Τρανσυλβανία, ἡ Βενετία τὴν Πελοπόννησο, τὴ Λευκάδα καὶ τὴν Αἴγινα.¹⁰

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰῶνα μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Μεγάλου Πέτρου, πού ἐπεδίωκε διέξοδο στὸ Αἶγαϊο, ἄρχισε ὁ Ρωσοτουρκικὸς ἀνταγωνισμὸς.

7. Απόστ. Βακαλόπουλος, ὁ.π., σ. 74.

8. Ἰ. Χασιώτης, «Ἡ κάμψη τῆς Ὀθωμανικῆς δυνάμεως», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΑ'. Ἀθῆναι, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974, σ. 24.

9. Ἰ. Χασιώτης, ὁ.π., σ. 25.

10. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, ὁ.π., σσ. 11, 12, 13, 29, 39, 41, 119, 120, 121, 348, 349, 352, 364, 371, 398, 403, 404, 417, 418, 446, 527. Κ. Ἀμαντος, ὁ.π., σσ. 84, 152. Διον. Ζακυθινός, *Ἡ Τουρκοκρατία*. Ἀθῆναι, Βαγιονάκη, χ.χ.ἔ., σσ. 11-23, 37-49. Π.Ν. Παπαρουνής, *Τουρκοκρατία*. Ἀθῆναι Γρηγόρη, χ.χ.ἔ., σσ. 209-214, 413-508. Γεωργία Κουλικούρδη, *Νεώτερη Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι, ΟΕΔΒ, 1983, σσ. 176-178, 188-189.

Μετά την αποτυχία της εκστρατείας του Μ. Πέτρου στα Βαλκάνια (1711), οί Τούρκοι ανεθάρρησαν και κήρυξαν τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Βενετίας. Ἐπειδὴ καὶ ἡ Βενετία ἦταν ἐξασθενημένη, κατόρθωσαν ν' ἀνακαταλάβουν τὴν Πελοπόννησο (1715), ἀλλὰ νικήθηκαν στὴ Β. Βαλκανικὴ ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς, συμμάχους τῶν Βενετῶν, καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ὑπογράψουν τὴν εἰρήνη τοῦ Πασσάροβιτς (πόλη τῆς Σερβίας, 1718), μὲ τὴν ὁποία ἡ Τουρκία ἀποχώρησε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη. Ἡ Αὐστρία πῆρε τὴ Β. Σερβία ὡς τὸ Βελιγράδι, τὴ Βοσνία καὶ τὴ Δ. Βλαχία καὶ ἔγινε βαλκανικὴ δύναμις· ἡ Βενετία παραχώρησε στὴν Τουρκία τὴν Πελοπόννησο, ποὺ τὴν εἶχαν στὸ μεταξὺ καταλάβει οἱ Τούρκοι τὸ 1715, καὶ κράτησε τὶς Δαλματικὲς ἀκτές, τὴν Πάργα, τὴν Πρέβεζα, τὴ Βόνιτσα καὶ τὰ Ἐπτάνησα.¹¹

Γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάκτηση τοῦ Μωριᾶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1715) ἀνησυχία ἐπικρατεῖ σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ. Πειρατικὲς ἐπιδρομὲς στὰ παράλια, φούντωμα τῆς ληστείας στὸ ἐσωτερικόν. Οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου καὶ οἱ τουρκικὲς βιαιότητες διαεισέχουν τὴν ἀναταραχὴ. Τὰ ταξίδια τῶν ξένων γίνονται δύσκολα. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Depellegrin, ποὺ ἀναγκάσθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1718 νὰ διανυκτερεύσει μεταξὺ Μεθώνης καὶ Κορώνης, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας, γράφει στὸ χρονικὸ του:¹² «Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαμε συνοδεία δυὸ γενιτσάρους ἀρματωμένους ἀπὸ τὴν κορφή ὡς τὰ νύχια, ἀντιμετωπίζαμε κίνδυνο μεγάλο ἀπὸ τοὺς ληστὲς ποὺ περιτρέχουν, ἐδῶ καὶ κάμποσο καιρό, τὴν ὑπαιθρο ἐξ αἰτίας τῶν τουρκικῶν αὐθαιρεσιῶν».¹³ Συμμορίες Ἀλβανῶν ἀλώνιζαν τὸν Μωριᾶ καὶ καταλήστευαν τὸν πληθυσμό, ὅχι μονάχα τοὺς Ἕλληνες μὰ καὶ τοὺς Τούρκους. Ὁ σερασκέρης κίνησε στρατὸ ἐναντίον τους¹⁴.

11. Βασ. Σφυρόερας, «Ἐπισκόπηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ περιοχές», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*. τόμ. ΙΑ'. Ἀθῆναι, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974, σσ. 209-210. Γεωργία Κουλικούρδη, *Νεώτερη Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία*, ὁ.π., σσ. 176-178, 188-189.

12. Depellegrin, *Relation du voyage du sieur Depellegrin, dans le Royaume de la Morée ou Recueil historique de ce qui s'est passé de plus remarquable dans ce Royaume depuis la conquete que les Turcs en ont fait sur les Venitiens*. A Marseille, 1722.

13. Depellegrin, *Relation du voyage du sieur Depellegrin, dans le Royaume*, ὁ.π., 1722, σ. 7. Πρβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, τόμ. Β'. Ἀθῆναι, 1995, σ. 94, σημ. 1, 2.

14. Depellegrin, *Relation du voyage du sieur Depellegrin, dans le Royaume de la Morée ou Recueil historique de ce qui s'est passé de plus remarquable dans ce Royaume depuis la conquete que les Turcs en ont fait sur les Venitiens*. A Marseille, 1722, σ. 29. Πρβλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 94.

Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Depellegrin γιὰ ἐκκαθαριστικές ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Ἀλβανῶν δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλη πηγή. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔνοπλα σώματα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸν Μωριᾶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὴν ἀρπαγή.¹⁵

Συνάμα, ἡ τριετία 1715-1718 ἔμεινε ἱστορική ἐξ αἰτίας τῆς λαφυραγωγικῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ρουμελιωτῶν. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα συνηθίζονταν στὴ Θεσσαλία καὶ Ἀκαρνανία ἡ παροιμιώδης ἐκφραση «στὸν καιρὸ τῆς Ἀλλαμπάντας» (ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ *alla banda*, πλιάτσικο). Οἱ Ρουμελιῶτες εἰσώρμησαν στὸν Μωριᾶ μαζὶ μὲ Ἀρβανίτες ὑπὸ τὸν Λαρισινὸ Τοπὰλ Ὀσμᾶν Ἀρματολολύμπαση, παρακολουθώντας τὰ στρατεύματα τοῦ βεζύρη Δαμάτ Ἀλῆ Κιουμουρτζῆ κατὰ τὴν ἐκστρατεία ποὺ κατέληξε στὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὸν Μωριᾶ. Ἀπὸ τοὺς ἀρματολούς τῆς Ρούμελης μονάχα ὁ Πάνος Μεϊντάνης δὲν ἀκολούθησε τοὺς Τούρκους. Γι' αὐτό, μετὰ τὴν καθυπόταξη τοῦ Μωριᾶ, καταδιώχτηκε καὶ σκοτώθηκε στὸν Ἀχελῷο.¹⁶

Τόσο λοιπὸν ἡ φοβερὴ ἐπιδημία¹⁷ ποὺ ἐκδηλώθηκε τὸ 1718 στὴν Πελοπόννησο, ὅσο καὶ ἡ λαφυραγωγικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Ἀρβανιτῶν (Ἀλβανῶν) καὶ τῶν Ρουμελιωτῶν τὴν τριετία 1715-1718, θὰ δικαιολογοῦσαν εὐλογα τὴν πληροφορία τοῦ ὡς ἄνω περιηγητῆ Depellegrin ὅτι τὸ Ἄργος τοῦ 1718 ἦταν ἓνα πανάθλιο χωριὸ μὲ πληθυσμὸ τριακόσιους Ἑλλήνες καὶ 15-20 Τούρκους.¹⁸

Στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι ἀπασχολοῦσαν τὶς Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις κι ἔτσι οἱ Τούρκοι δὲν εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν μεγάλαι προβλήματα. Ἡ διατήρηση τῆς αὐτοκρατορίας τους ὅμως ἦταν πιά ὑπόθεση τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς.

Βέβαια καὶ ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς ποτὲ δὲν δέχτηκε τὴν τουρκικὴ κατοχὴ σὰν κάτι μόνιμο καὶ τετελεσμένο καὶ ποτὲ δὲν ἔπαψε ν' ἀγωνίζεται, κάθε φορὰ ἀνάλογα μὲ τὶς συνθῆκες. Οἱ πιὸ σημαντικὲς ἑλληνικὲς ἐπαναστάσεις ἦταν αὐτὲς ποὺ ἔγιναν μὲ ἀφορμὴ τοὺς Ρωσοτουρκικοὺς πολέμους (1769-1774 & 1787-1792) ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς Αἰκατερίνης Β'. Στὰ 1769 ἐπανάστατησε ἡ Πελοπόννησος, μὲ κέντρο τὴν Καλαμάτα καὶ ἀρχηγὸ τὸν πρόκριτο Μπενάκη. Οἱ Ρῶσοι ἔστειλαν στόλο ἀπὸ τὴν Βαλτικὴ μὲ τὸν Θεόδωρο καὶ Ἀλέξιο Ὁρλώφ, ἀλλὰ ἡ ρωσικὴ βοήθεια ἦταν ἀσήμαντη καὶ

15. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 94, σημείωση 3.

16. Κ. Σάθας, *ὁ.π.*, σ. 444, σημ. 1. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 94, σημείωση 3.

17. Βάσ. Σφυρόερας, *ὁ.π.*, σσ. 209-211.

18. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 95.

ή επανάσταση πνίγηκε στο αίμα (1770).¹⁹ Οί Αρβανίτες (Αλβανοί), που κατέπνιξαν την επανάσταση, έκαναν έπειτα τόσες καταστροφές στην Πελοπόννησο, ώστε αναγκάστηκαν οί Τούρκοι νά κάνουν έκστρατεία μαζί με την Μωραϊτική κλεφτουριά για νά τούς έξοντώσουν (1779).²⁰

Ανάμεσα σέ δυό άνόμοιες πολεμικές συγκρούσεις που άναστάτωσαν την Πελοπόννησο τόν 18ο αιώνα –τόν Τουρκοβενετικό πόλεμο που έληξε με την άνάκτηση της Πελοποννήσου από τούς Τούρκους τó 1715, καί τόν Ρωσοτουρκικό πόλεμο (τά λεγόμενα Όρλωφικά 1769-1770)– με τίς καταστρεπτικές για τούς πληθυσμούς του Μωρια συνέπειές τους, διαμορφώθηκαν νέες οικονομικές καί διοικητικές συνθήκες, που έπηρέασαν άποφασιστικά τη δημογραφική καί την κοινωνική εξέλιξη της Πελοποννήσου²¹. Παρά τίς φοβερές έπιδημίες που έκδηλώνονταν κάθε δέκα χρόνια ή καί συχνότερα (1718, 1728, 1739, 1742, 1754), ό πληθυσμός της Πελοποννήσου από 177.000 που ήταν τó 1700 έφθασε στίς 300.000 περίπου –ίσως καί περισσότερες– τó 1780 καί αύξήθηκε κατά τρόπο θεαματικό στα τελευταία σαράντα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η αύξηση αυτή είναι περισσότερο άξιοπρόσεκτη άν ληφθεί ύπόψη ότι κατά τη διάρκεια των Όρλωφικών (1769-1770) πολλοί κάτοικοι είχαν έγκαταλείψει την Πελοπόννησο για νά έγκατασταθούν σέ ασφαλέστερα μέρη, στίς παράλιες πόλεις της Μ. Ασίας, στα νησιά του Αιγαίου πελάγους, αλλά καί στίς βόρειες περιοχές της ήπειρωτικής Ελλάδας. Παράλληλη πρòς τη γενική αύξηση του πληθυσμού ύπήρξε καί ή δημογραφική μεταβολή όρισμένων επικάιρων σημείων. Δημιουργήθηκαν ή ενισχύθηκαν πληθυσμιακά άστικά κέντρα καί κωμοπόλεις, που ή άκμή τους, ύστερα από μία πρόσκαιρη άναστολή, έφθασε στο άποκορύφωμά της μετά τó 1795. Η Πάτρα, ό Μυστράς, τó Ναύπλιο, τó Άργος, ή Κόρινθος, ή Τριπολιτζά, έσφυζαν από ζωή την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Μέσα στα πλαίσια των συνθηκών αυτών που δημιουργήσε ή δεύτερη Τουρκοκρατία της Πελοποννήσου²² καί αντίστοιχη πρòς τη διοικητική διαίρεση που

19. Κ. Σάθας, *ό.π.*, σσ. 466-530.

20. Γ. Φίνλαιη, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας καί της Ένετοκρατίας στην Ελλάδα*, μτφ. Μ. Γαρίδη, Αθήνα, 1958, σ. 307 κ. έξ. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες του Μωρια 1715-1821*, Αθήνα 1966, σ. 82 κ. έξ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 94, σημείωση 3. Γεωργία Κουλικούρδη, *Νεώτερη Εύρωπαϊκή Ιστορία*, *ό.π.*, σσ. 188-189.

21. Πβ. Φέλιξ Μποζούρ, *Πίνακας του Έμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία 1787-1797*, μτφ. Έλένης Γαρίδη. Αθήνα, Τολίδη. Έλένη Γιαννακοπούλου, «Τó έμπόριο εις την Πελοπόννησον κατά τη β' πενταετία του 19ου αιώνα (κατ' άνέκδοτα γαλλικά έγγραφα εκ των αρχείων του Έπουργείου Έξωτερικών Γαλλίας-Quai d'Orsay)», *Πελοποννησιακά*, IB' (1976-1977) 103-151.

22. Για τη συνολική διαχρονική, τοπική, ιστορική εικόνα του Άργους, την κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική ζωή, πβ. επιλεκτικά την έξης βιβλιογραφία: Νάντια Άντω-

νακάτου, Ἀργολίδος Περιήγησις, (ἔκδοσις τῆς Νομαρχίας Ἀργολίδος, 1973). Νάντια Ἀντωνάκατου, Ἀργολίδα : Κείμενα καὶ εἰκόνες, (Ἀθήνα, χ.χ.ἔ.). Δημήτρης Ἀργεΐτης, *Ἡ Ἀργοναυπλία*: ἐκδρομικὸς ὁδηγός, (Ναύπλιον 1955). Ἑλένη Γιαννακοπούλου, «Τὸ ἐμπόριο εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὴ β' πενταετίαν τοῦ 19ου αἰῶνος (κατ' ἀνέκδοτα γαλλικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Γαλλίας-*Quai d'Orsay*)», Πελοποννησιακά, IB' (1976-1977) 103-151. Κωνστ. Δανούσης, *Ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀργοναυπλίας*, (Ἀθήνα 1988). Εὐαγγελία Δεϊλάκη-Χάρ. Κριτῆς, «Ἀρχαιοῦτες καὶ Μνημεῖα Ἀργολιδοκορινθίας», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 29 (1973-74): Χρονικά. Ἀρχιμ. Χρυσόστομος Δεληγιανόπουλος, *Ἡ ἐκκλησία Ἄργους καὶ Ναυπλίας*, ἀπὸ τῆς συστάσεώς της μέχρι σήμερον. Τεύχος Α'. 1957 (Διοικήσεις), τεύχος Β'. 1961 (Αἱ ἱεραὶ μοναί). Ἰωάννης Ζεγγίνης, *Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, (Ἀθήνα 1948). Θεόδωρος Θεοδώρου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, (ἔκδ. Τολίδη). Ἀγγέλου Γ. Καζαντζῆ, «Ἄργος», *Γενέθλιόν τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, λίκνον πολιτισμοῦ*, (Ἄργος 1983). – Ἀγγέλου Γ. Καζαντζῆ, *Ἄργος, θεμέλιος λίθος τῆς φυλῆς τῶν Ἑλλήνων, ἱστορικὸς προορισμὸς του*, (1988). Καρόλου Μέντελσον Μπαρτόλντ, *Ἐπίτομη Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, (μετάφρ. Ἑλένης Γαρίδη, ἔκδ. Τολίδη). Ἐντγκαρ Κινέ, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1830 καὶ οἱ σχέσεις της μετὰ τὴν ἀρχαιότητα*, (μετάφρ. Λίλα Γκινάκα, ἔκδ. Τολίδη). Ἀγγελος Κλειώσης, *Ἀργειακὰ γράμματα*, (χ.χ.ἔ.). Αθανάσιος Χάρ. Κούρος, *Ἡ Ἀργολίδα: λαογραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἔρευνα τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας*, (Ἀθήναι 1963). Ἰωάννης Κ. Κοφινιώτης, *Ἱστορία τοῦ Ἄργους μετ' εἰκόνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρις ἡμῶν*, (ἐν Ἀθήναις 1892). Βασίλης Κρεμμυδᾶς, *Εἰσαγωγή στὴν Ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*. Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1976. Πάνος Λιαλιάτσος, *Ναυπλιακὴ Ἀνθολογία, 1540-1968*, (Ναύπλιον 1969). Γκέοργκ Λούντβιχ φὸν Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, τόμοι Α' & Β'*, (μετάφρ. Ὀλγας Ρομπάκη, ἔκδ. Τολίδη). Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία Πολιτικὴ, νέα καὶ ἀρχαία, τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας*, (ἐν Ἀθήναις 1886). Μάρκελλος Θ. Μιτσός, *Πολιτικὴ Ἱστορία τοῦ Ἄργους ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μέχρι τοῦ ἔτους 146 π.Χ.*, (Ἀθήναι 1945). Β. Παναγιωτόπουλος, «Τὸν ΙΗ' αἰῶνα στὴν Πελοπόννησο: ἡ ἀπορρόφηση τῶν οἰκονομικῶν πόρων καὶ τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Γεωργίας», στὸν τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰῶνας)*. Ἀθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 463-473. Μανώλης Μίλτ. Παπαδάκης, «Ἐπιλογὴ Ἀργολικῆς Βιβλιογραφίας ὡς τὸ 1990», *Ἀργειακὴ Γῆ*, (ἐπιστημονικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἔκδοσις τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου τοῦ Δήμου Ἄργους), τεύχος 1, (ἐτήσια ἔκδοσις), Δεκέμβριος 2003, σσ. 188-197. Γεώργιος Παπασταύρου, *Ὀδοιπορικὸ στοὺς ἱερούς χώρους τῆς Ἀργολίδας, Ἐκκλησίαις Μοναστήρια παλαιὰ καὶ νέα*, (Πάτρα 1984). Γιάννης Πίκουλας, *Ἡ νότια Μεγαλοπολιτικὴ χώρα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα*, (συμβολὴ στὴν τοπογραφίαν της), (Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 1988). Francois-Charles-Hughes-Laurent Pouqueville, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμοι Α' καὶ Β', (μετάφρ. Ξ. Ζυγούρα, Ἀθήναι 1901, φωτοανατύπωση ἔκδ. Τολίδη, 1996). Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ναύπλιον 4-6/12/1976. Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν, Ἄργος 30 Μαΐου – 1 Ἰουνίου 1986, [1989]. Σπυρίδων Κ. Προφαντόπουλος, *Ἀρχαῖα μνημεῖα Ναυπλίας καὶ Ἄργους, ἤτοι ὁδηγός*, (ἐν Ἀθήναις 1895). Λουδοβίκος Ρός, *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα*, (μετάφρ. Α. Σπήλιου, ἔκδ. Τολίδη). Κώστας Σεραφεῖμ, *Λαογραφικά τῆς Ἀργολίδας*, (Ἀθήνα 1981). Γιάννης Σκαρίμπας, *Τὸ '21 καὶ ἡ ἀλήθεια*, τόμ. Ι. (1975³), τόμ. ΙΙ (1975), τόμ. ΙΙΙ (1977). Γιάννης Σκαρίμπας, *Ἡ τράπουλα*,

ἐφάρμοσαν οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρξε ἡ κοινοτική ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων.²³

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στὴν ἐξωτερικὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὸν ΙΗ' αἰώνα. Προαναφέραμε ἤδη ὅτι ἡ διατήρηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἦταν πιά ὑπόθεση τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς. Ὡς πρὸς τὴ Γαλλία, ἐνῶ ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰώνα κυριαρχοῦσε στὴν πολιτικὴ τοῦ Γάλλου βασιλιᾶ Λουδοβίκου ΙΔ' πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ ἡ φιλοδοξία τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' ἐπικρατεῖ ἡ τάση πρὸς τὴν ἀρχαιογνωσία καὶ τὴν ἀναζήτηση καὶ περισυλλογὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐκστρατεῖες πραγματοποιοῦνται στὶς ἑλληνικὲς χώρες γιὰ τὴ συγκέντρωση γλυπτῶν, μεταλλίων, ἐπιγραφῶν καὶ κυρίως παλαιῶν χειρογράφων. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ποὺ εἶχε ἄλλωστε ἐγκαινιασθεῖ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Μαζαρίνο καὶ τὸν Ρισελιέ, συστηματοποιεῖται τώρα καὶ γενικεύεται. Ἀπὸ τὸ 1714 θὰ τὴν υἱοθετήσει καὶ ὁ διάδοχος τοῦ βασιλιᾶ Ἡλίου, ὁ Λουδοβίκος ΙΕ', μεθοδικότερα μάλιστα καὶ πιὸ ἀποδοτικά. Ἡ ἀρχαιογνωσία καὶ ἡ ἀρχαιολογία ἔχουν πιά ἐξελιχθεῖ σὲ ἐπιστῆμες. Σιγὰ σιγὰ ὥστόσο ἐξαφανίζονται τὰ ὅρια μεταξὺ ἀρχαιολογίας καὶ ἀρχαιοκαπηλίας. Τὸ κυνήγι τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν παίρνει μυθιστορηματικὸ καὶ συχνὰ ἄγριο χαρακτήρα. Οἱ ἀπεσταλμένοι, ἐφοδιασμένοι μὲ ἄφθονο χρῆμα, σουλτανικὰ φιορμάνια, ἀκόμα καὶ πλαστὰ διαβατήρια, ἐπιστρατεύουν κάθε θεμιτὸ καὶ ἀθέμιτο μέσο. Φυσικὰ αὐτὴ ἡ δραστηριότητα ἔχει ζωηροὺς ἀντικτύπους στὸν χῶρο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.²⁴

Ψυχὴ τῶν ἀρχαιοθηρικῶν ἀποστολῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' στὴν ὀθωμανοκρατούμενη Ἑλλάδα ἦταν ὁ βιβλιοθηκάριος τοῦ παλατιοῦ (ἀπὸ τὸ 1718) Jean Paul Bignon, ὁ ὁποῖος βρῆκε πρόθυμο βοηθὸ στὶς φιλοδοξίες

(1974). Λουκάς Σταθακόπουλος-Γιάννης Γκίκας, *Ανθολογία Ποιητῶν Ἀργολίδας καὶ Κορινθίας 1798-1957*, (Αθήνα 1958). Εὐάγγελος Στασινόπουλος, *Σύλλογος Ἀργείων «Ὁ Δαναός»*, ἔτος ἰδρύσεως 1894, 86 χρόνων πορεία (1895-1980), Ἄργος 1980. Φρειδερίκος Τίρς, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, τόμοι δύο, (μετάφρ. Α. Σπήλιου, ἐκδ. Τολίδη). Ἀναστάς. Τσακόπουλος, *Ἱστορικά καὶ λαογραφικὰ σημειώματα*, τόμος Α'. Αθήναι 1960. Ἀναστάς. Τσακόπουλος, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀργολίδος*, (Αθήναι 1953). Δ. Φωτιάδης, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821*. Πβ. τὰ περιοδικά: *Ἀργειακὴ Γῆ*, *Ἀργολικὸν Ἡμερολόγιον*, *Ἑλλέβορος* (Ἄργους), *Νέα Ζωή* (Ἄργους), *Τὰ Ἡραῖα* (Μηνιαία Λογοτεχνικὴ καὶ Ἱστορικὴ Ἐπιθεώρησις τῆς Ἀργολίδος), ἀρ. φ. 1/Νοέμβριος 1937 ἕως φ. 33/Οκτώβριος-Νοέμβριος 1940.

23. Βάσ. Σφυρόερας, «Ἐπισκόπηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ περιοχές», ὁ.π., τόμος ΙΑ' (1975), σ. 209-211.

24. N. Jorga, *Les Voyageurs Francais dans l'Orient Europeen*, τόμ. Α'. Paris 1928, σ. 92. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 112, καὶ σημ. 1 στὴν ἴδια σελίδα.

του τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη μαρκήσιο de Bonnac (1716-1724).²⁵

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ἐκδηλώνεται στὸ Παρίσι μία ἄλλη πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀρχαιοσυλλεκτικῆς ἀποστολῆς στὶς ἐλληνικὲς χῶρες. Ο Bernard de Montfaucon τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων, ὑποβάλλει τὸ 1720 στὸν βιβλιοθηκάριο τοῦ παλατιοῦ ἀββᾶ Bignon ἓνα ὑπόμνημα μὲ σχέδιο-ὁδηγὸ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ μεταφορὰ στὴ Γαλλία ἀρχαιοελληνικῶν μνημείων καὶ χειρογράφων.²⁶ Μεταξὺ τῶν ἄλλων γράφει στὸ κείμενό του αὐτὸ ὁ Bernard de Montfaucon: «Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας εἶναι γεμάτες ἀπὸ ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Ἀναρίθμητα μνημεῖα βρίσκεις στὴν ἐλληνικὴ ὑπαιθρο: Αθήνα καὶ περίχωρα, Θήβα, Ἐλευσίνα, Μέγαρα, Κόρινθο, Ἄργος (ἀγνοῶ ἂν εἶναι σήμερα γνωστὴ ἡ θέση του), Σπάρτη, Πάτρα καὶ κυρίως τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Μωριά ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο (...)».²⁷

Στις 14 Οκτωβρίου 1728 στέλνονται ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙΕ' καὶ ὕστερα ἀπὸ ταξίδι πενήντα ἡμερῶν φτάνουν στὴν Πόλη δυὸ εἰδικοὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων γιὰ νὰ ἐργασθοῦν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Κωνσταντινοπολίτικου σεραγιοῦ, τοὺς ὁποίους εἶχε ζητήσῃ, τὴν προηγούμενη χρονιά (1727) ὁ γιὸς τοῦ Ζαΐντ ἀγὰ καὶ διευθυντῆς τῆς ὡς ἄνω βιβλιοθήκης· μὲ τὸ πρόσχημα αὐτὸ στέλνονται στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ ἀββᾶς Francois Sevin, βασιλικὸς βιβλιοθηκάριος, 45 χρόνων, καὶ ὁ ἀββᾶς Michel Fourmont, καθηγητῆς στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, βασιλικὸς ὑποβιβλιοθηκάριος καὶ διερμηνέας γιὰ τὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες (κινεζικὴ, ταρταρικὴ καὶ Ἰνδική), καὶ ἐταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν, 37 χρόνων.²⁸ Βέβαια ἡ βασιλικὴ ἐντολὴ πρὸς τοὺς δυὸ εἰδικοὺς ἦταν ἡ ἀναζήτησις καὶ ἀγορὰ ἐλληνικῶν χειρογράφων καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἀνακτόρων.²⁹ Στις 2 Ἰουλίου 1730, ὁ ἓνας ἐκ τῶν δυὸ αὐτῶν εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, ὁ ἀββᾶς Sevin, ἐπιστρέφει στὴ Γαλλία, ἀφοῦ πρῶτα συγκέντρωσε γύρω στὰ 600 χειρόγραφα· ἡ ἀποστολὴ του εἶχε τελειώσει.³⁰

Ὁ δεῦτερος ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' ἀββᾶς Fourmont (1690-

25. Πβ. τὸ Γράμμα τοῦ μαρκησίου de Bonnac τῆς 8 Φεβρουαρίου 1719. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 112-113, καὶ σημ. 1 στὴ σ. 113.

26. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 113.

27. Henri Omont, *Missions archeologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siecles*, Paris 1902, τ. Α', σ. 414. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 113-114, καὶ σημ. 1 στὴ σ. 114.

28. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 114.

29. *La Bibliotheque du Roi au debut du regne de Louis XV (1718-1736)*, *Journal de l'abbé Jourdain*, Paris 1893. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 116 σημ. 1.

30. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, (ἑβδόμη ἐκδόσις), τόμος Β', 1995, σ. 124.

1746) παρέμεινε δυο μονάχα μήνες στην Κωνσταντινούπολη. Στις 8 Φεβρουαρίου 1729 μπαρκάρησε, μαζί με τὸν ἀνιψιό του, γιὰ τὴν Ἀθήνα μέσω Χίου. Εἶχε ἐφοδιασθεῖ με φιορμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ Γ' πρὸς τὸν μουχασιλ (ἀντιβασιλέα) τοῦ Μωριᾶ καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη Villeneuve πρὸς ὅλους τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας στὴν Ἑλλάδα. Ἐπὶ δυὸ ὁλόκληρα χρόνια θὰ ἀλωνίζει τὴ χώρα ὁ Γάλλος ἀκαδημαϊκὸς καὶ ἀββᾶς Fourmont γράφοντας τὴν πιὸ μαύρη σελίδα τοῦ περιηγητισμοῦ καὶ τῆς ἀρχαιοθηρίας.

Ὁ ἀββᾶς Fourmont, ἀσύδοτος χάρη στὸ σουλτανικὸ φιορμάνι³¹ καὶ τὴ διπλωματικὴ κάλυψη, θὰ ἐπιδοθεῖ στὴ συστηματικὴ καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, προκειμένου νὰ ἐκπληρώσει τὴν ἀποστολὴ πού τοῦ ἀνέθεσε ὁ βασιλικὸς τοῦ αὐθέντης καὶ νὰ συγκεντρώσει ἀρχαιότητες.³² Στὴν Ἀθήνα ἔφθασε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα τοῦ 1729. Ἐκεῖ στὴν Ἀθήνα ἀρχίζει ἡ καταστροφὴ τῶν ἐνεπίγραφων μνημείων. Ὑστερα ἀπὸ πεντάμηνη παραμονὴ στὴν Ἀθήνα ὁ Fourmont θὰ συνεχίσει τὴν περιοδεία του στὸν Μωριᾶ, μ' ὅλο πὺρ ἡ πανώλῃ ἀπλωνόταν παντοῦ καὶ προκαλοῦσε μεγάλο θανατικὸ. Ἐπειτα, τὸ ταξίδι ἦταν ἐπικίνδυνο καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ληστοσυμμοριῶν³³, γι' αὐτὸ τὴ συνοδεία τοῦ Γάλλου ἀββᾶ ἀποτελοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀνιψιό του, ἕνας δραγουμάνος, ἕνας γενίτσαρος, τρεῖς ὑπηρέτες καὶ πέντε ἄλογα.³⁴ Προχώρησε ὡς τὴν καρδιά τῆς Πελοποννήσου (Μαντινεία, Καρύταινα). Στὴν Ἀρκαδίᾳ ὅμως ἐβραζε ἡ πανώλης³⁵ κι' ἀναγκάστηκε νὰ γυρίσει

31. Omont Henri, *Missions archeologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siecles*, τόμ. Α'. Paris 1902, σ. 558 κ.ἐξ. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 128 σημ. 2.

32. *Relation abregee du voyage litteraire que M. L'abbe Fourmont a fait dans le Levant par orde du Roy, dans les annees 1729 et 1730* (Registres des assemblees de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, 1730, σσ. 344-358). Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, ὁ.π., σ. 128, καὶ σ. 129 σημ. 1.

33. *Relation abregee du voyage litteraire que M. L'abbe Fourmont a fait dans le Levant par orde du Roy, dans les annees 1729 et 1730* (Registres des assemblees de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres, 1730), σσ. 563-571. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 134 σημ. 1.

34. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 134.

35. Ἡ πανώλῃ μάστιζε τὴν Ἑλλάδα ὁλόκληρον τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Τὸ 1716 ἀποδεκάτισε τὴ Χίο, Μυτιλήνη καὶ Σάμο, τὸ 1718-1719 τὸν Μωριᾶ, τὸ 1728 τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴ Ζάκυνθο, τὸ 1736 τὰ Γιάννενα, τὸ 1741 τὸν Μωριᾶ καὶ τὸ Αἰγαῖο, τὸ 1754 τὶς Σέρρες, τὸ 1756 τὸν Μωριᾶ, τὸ 1759-1760 τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἀθήνα, τὸ 1765 τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Λευκάδα, τὸ 1769 τὴ Χίο, τὸ 1772 τὴν Κρήτη, τὸ 1781-84 τὸν Μωριᾶ, τὸ 1783-84 τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὸ 1788-1789 τὴ Βοιωτία, Ἀθήνα καὶ Χίο, τὸ 1791-92 τὴ Θήβα, Ἀμ-

στήν Ἀργολίδα. Ἐνεργεῖ ἀνασκαφές στὸ Ἄργος καὶ τὴν Ἐρμιόνη. Ἐν τέλει ὁ Fourmont θὰ διασχίσει ὁλόκληρον τὸν Μωριά, ἀπὸ τὸν Ἀργολικὸ ὡς τὸ Ἴονιο καὶ ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ ὡς τὴ Μάνη. [Ἀρχαία καὶ παλαιά] βιβλία δὲν βρῆκε πουθενὰ γιὰ νὰ ἀγοράσει. Ὅμως ἡ τελευταία φάση τῶν ἀρχαιοθηρικῶν περιηγήσεων τοῦ Fourmont ὑπῆρξε καταστροφικὴ. Γκρέμισε καὶ ἀφάνισε τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴν Πελοπόννησο. Ἐνεργοῦσε ἀνασκαφές στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ θρυμμάτιζε τὰ μάρμαρα ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς. Στὴ Σπάρτη ἡ καταστροφὴ ἦταν προμελετημένη καὶ πῆρε μεγάλη ἔκταση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Γότθων εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Ἑλλάδα τέτοια βαρβαρότητα. Ὁ Fourmont ὅμως εἶναι περήφανος γιὰ τοὺς βανδαλισμοὺς του. Μὲ ὑπεροψία περιγράφει τὸ καταστροφικὸ ἔργο του στὸ γράμμα τῆς 10 Ἀπριλίου 1730 πρὸς τὸν φίλο του Freret³⁶:

«Τὰ ἰσοπέδωσα, τὰ ξεθεμελίωσα ὅλα. Ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ πολιτεία, [δηλ. τὴ Σπάρτη], δὲν ἀπόμεινε πιά λίθος ἐπὶ λίθου. (...). Ἐψαξα νὰ βρῶ τις ἀρχαῖες πολιτεῖες αὐτῆς τῆς χώρας καὶ κατέστρεψα μερικές. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὴν Ἐρμιόνη, τὴν Τίρυνθα, τὴν Τροιζήνα, τὴ μισὴ Ἀκρόπολη τοῦ Ἄργους, τὴ Φλιούντα, τὴ Φενεὸ καὶ ἀφοῦ ταξίδεψα στὴ Μάνη, ὅσο βέβαια ἐπέτρεπε ἡ φρόνηση, εἶμαι ἀπασχολημένος ἐδῶ καὶ ἔξι βδομάδες μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς Σπάρτης. (...). Ἡ Σπάρτη εἶναι ἡ πέμπτη πολιτεία τοῦ Μωριά ποὺ ξεθεμελιώθηκε. Ἡ Ἐρμιόνη καὶ ἡ Τροιζήνα εἶχαν τὴν ἴδια τύχη. Δὲν μοῦ γλύτωσαν οὔτε τὸ Ἄργος οὔτε ἡ Φλιούντα. (...). Τώρα εἶμαι ἀπασχολημένος μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὶς Ἀμύκλες. (...). Θὰ καταστρέψω κί' ἄλλους ναοὺς ἂν μ' ἀφήσουν. (...).»

Τὴν ἴδια ἡμέρα (10 Ἀπριλίου 1730) γράφει στὸν Sevin ὅτι ἐξασφάλισε τὴ συμπαράσταση τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑβραίων στὸ καταστροφικὸ του, ὅσο καὶ φιλόδοξο, ἔργο του νὰ ἐξαφανίσει ὅλα τὰ μνημεῖα³⁷, ἀλλὰ εὐτυχῶς ἀνεκλήθη στὴ Γαλλία καὶ τελικῶς μπαρκάρει στὶς 23 Ἀπριλίου 1730 στ' Ἀνάπλι καὶ ἐπιστρέφει στὴ Γαλλία μέσω Κρήτης. Ἡ περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα κράτησε δεκαέξι μῆνες.³⁸

φισσα, Ἀθήνα, Εὐβοία, τὸν Μωριά, τὴν Ὑδρα, καὶ τὸ Ναύπλιο, τὸ 1793 τὴ Θράκη καὶ τὴν Κρήτη. (Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 134 ὑποσημ. 3).

36. Henri Omont, *Missions archeologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siecles*, τόμ. Α'. Paris 1902, σ. 575-618 κ. ἑξ. Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 140 σημ. 2.

37. Henri Omont, *Missions archeologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siecles*, τόμ. Α'. Paris 1902, σ. 618 κ. ἑξ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 140 καὶ 143.

38. Henri Omont, *Missions archeologiques francaises en Orient aux XVII et XVIII siecles*, τόμ. Α'. Paris 1902, σ. 630 κ. ἑξ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 146.

Τους βανδαλισμούς και τις καταστροφές τῶν ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τοῦ Fourmont προσπάθησε νὰ τις παρουσιάσει περιορισμένες ὁ συμπατριώτης του Γάλλος περιηγητὴς F.C.H.L. Rouqueville³⁹, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ ἐπιστολές τοῦ Fourmont ὅπου περιγράφει τὶς ἀνομολογίες του γράφτηκαν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βάκχου· ἂν καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ F.C.H.L. Rouqueville δὲν ἀντέχει καὶ στὴν ἐπιεικέστερη κριτική, παραθέτουμε ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ σχετικὴ κατάθεσή του ποὺ ἀφορᾷ εἰδικὰ τὸ Ἄργος: «Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔκανε σπονδὲς στὸν Βάκχο Λιμνεάτῃ ὁ Fourmont ὅταν ὑπέγραφε τὶς ἀναφορές του. (...). Ὅσο γιὰ τὶς καυχσιολογίες του ὅτι ξεθεμελίωσε τὶς Ἀμύκλες, τὴ Μαντινεία, (...), τὸ Ἄργος ὅπου ἐγὼ ξεσήκωσα τὶς ἴδιες ἐπιγραφές, (...), μπορῶ νὰ βεβαιώσω πὼς βρίσκονται στὴν ἴδια κατάσταση ὅπως στὰ χρόνια τοῦ Fourmont».⁴⁰

Μία γενικότερη καταστροφή, φωτιά καὶ χαλασμοὶ ὑπέστη ἡ Ἀργολίδα στὴ διάρκεια τοῦ Α΄ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1769-1774, τὰ λεγόμενα Ὁρλωφικά)⁴¹ ποὺ εἶχε ὡς τραγικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλβανοκρατία στὸν

39. Pouqueville F. C. H. L., *Voyage en Moree, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l' Empire Ottoman, pendant les années 1789, 1799, 1800 et 1801, comprenant la description de ces pays, leurs productions, les moeurs, les usages, les maladies et le commerce de leurs habitants, avec des rapprochemens entre l'etat actuel de la Grece, et ce qu'elle fut dans l'antiquite*. Paris 1805, τόμοι 1 – 3, κεφάλαιο ΙΕ', σσ. 532-534. (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 149 ὑπόσημ. 1).

40. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 148-149.

41. Σ.Β. Κουγέας, «Ἡ ὑπὸ τοὺς Ὁρλωφ Πελοποννησιακὴ Ἐπανάστασις (1770)», *Πελοποννησιακά*, Α', σ. 50 κ. ἑξ. Μιχ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*. Ἀθῆναι, 1939, σ. 167 κ. ἑξ. Τάσος Γριτσόπουλος, *Τὰ Ὁρλωφικά, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*. Ἀθῆναι 1967, σσ. 68-70. Π.Μ. Κοντογιάννης, *Οἱ Ἑλλήνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1768-1774)*. Ἀθῆναι 1903, σ. 357-358: «Οἱ ἐπιδραμόντες [Ἀλβανοί] ἐφαίνοντο ὡσεὶ ὁμώσαντες νὰ ἀφανίσωσι πᾶσαν ζῶσαν ἐπὶ τῆς χερσονήσου ψυχὴν, νὰ μὴ ἀφήσωσι λίθον ἐπὶ λίθου. Ἡ πολυπαθὴς χερσονήσος ἐκαλύφθη ὑπὸ συντριμμάτων καὶ νεκρῶν. Αἱ πόλεις αὐτῆς ἀπασαί ἐλαφυραγωγῆθησαν καὶ κατεστράφησαν». Κύρ. Σιμόπουλος, ὁ.π., σσ. 364-370, κυρίως σ. 370 σημ. 1: «Πραγματικὰ οἱ Ἀλβανοὶ κατέστρεψαν ὅλες τὶς ἀνθοῦσες πολιτείες τοῦ Μωριᾶ. Τὸ Αἶγιο ἔγινε στάχτη, ἡ Πάτρα λεηλατήθηκε. Ἡ πολυάνθρωπη Χαλανδρίτσα μὲ τοὺς περικαλλεῖς ναοὺς ἐρημώθηκε (τὸ 1800 εἶχαν ἀπομείνει 25 οἰκογένειες). Ἡ Δημητσάνα, τὸ μεγάλο οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τοῦ Μωριᾶ ρημάχτηκε (οἱ Δημητσανῆτες καὶ οἱ Ζατουινῶτες πουλήθηκαν στοὺς πειρατὲς τῆς Μπαρμπαριάς ποὺ ἔστησαν σκλαβοπάζαρο στὸν κόλπο τῆς Ἀρκαδίας). Ἡ Μεσσηνία νεκρώθηκε ὁλότελα. Ἡ Λακωνία ἔμεινε ἀκαλλιέργητη. Στὸν Μυστρά ἀπόμειναν μονάχα μαυρισμένοι τοῖχοι. Ἀκόμα καὶ ἡ Μάνη ἀφανίσθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Φωτιά καὶ χαλασμοὶ στὴν Ἀρκαδία, στὴν Ἀργολίδα. (...).». F. Aldenhoven, *Itineraire descriptif de l'Attique et de Peloponnese*.

Μωριά πὺν κράτησε ἐννέα ὁλόκληρα ἔτη (1770-1779), ἀφοῦ οἱ ὀρδὲς τῶν Ἀλβανῶν πὺν εἰσῶρμησαν στὸν Μωριά μαζὶ μὲ τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα γιὰ νὰ ἀποδιώξουν τοὺς Ρώσους καὶ νὰ ἐξοντώσουν τοὺς Ἑλλήνες ἐπαναστάτες, ὥστερα ἀπὸ τὴν καταστολὴ τοῦ ξεσηκωμοῦ ἀρνήθηκαν νὰ ξαναγυρίσουν στὰ βουνά τους καὶ ἀνάγκασαν τὸν σουλτάνο νὰ πληρώσει ἀκριβὰ τὴν πολεμικὴ τους βοήθεια⁴². «Οἱ Ἑλληνες, ἐξαθλιωμένοι ἀπὸ τὴ μακροαἰωνή δουλεία, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς συμμορίες τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἀφέθηκαν στὴ σφαγὴ» γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς καὶ διπλωμάτης, (γεννημένος στὸ Παρίσι τὸ 1752) Marie - Gabriel - Florens - Auguste comte de Choiseul - Gouffier.⁴³

Μία ἄλλη ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα, πὺν ἀφορὰ βέβαια καὶ τὸ Ἄργος, ἀνατίθεται, τὸ 1780, ἀπὸ τὸν προαναφερθέντα Γάλλο περιηγητὴ καὶ διπλωμάτη Marie-Gabriel-Florens-Auguste comte de Choiseul-Gouffier⁴⁴ στὸν παλαιὸ βοηθὸ τοῦ Foucherot⁴⁵ καὶ στὸν ζωγράφο Louis Francois Sebastien Fauvel, 27 ἐτῶν⁴⁶. Τὴ δραστηριότητα τῶν δυὸ ἀπεσταλμένων στὴν Ἑλλάδα παρακολουθοῦμε στὶς ἐπιστολὲς καὶ τὰ ὑπομνήματα πὺν βρέθηκαν στὸ ἀρχεῖο τοῦ φιλόλογου καὶ γεωγράφου Barbi de Boccage⁴⁷, τοῦ κυριωτέρου συνεργάτη τοῦ Choiseul-Gouffier στὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ τελευταίου, *Voyage pittoresque de la Grece* (Εἰκονογραφημένο Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα), (Paris, τόμος Α' 1782, τόμος Β' 1809, τόμος Γ' 1822)⁴⁸.

Οἱ δυὸ προικισμένοι ἀρχαιοδίφες ἔφθασαν στὴν Κέρκυρα τὸν Μάιο

Ἀθῆναι 1841, σ. XVII.

42. Κ. Σάθας, ὁ.π., σ. 526.

43. Marie-Gabriel-Florens-Auguste comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grece*, τόμος Α'. Paris τόμ Α'. 1782, σ. 5. (Ολόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Choiseul - Gouffier εἶναι τρίτομο. Ἀλλὰ ὁ δεῦτερος καὶ τρίτος τόμος χαρακτηρίζονται Α' καὶ Β' μέρος τοῦ Β' τόμου. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 356 σημ. 1, καὶ σ. 364 σημ. 2 καὶ 3).

44. Marie-Gabriel-Florens-Auguste comte de Choiseul-Gouffier, ὁ.π., τόμος Β', σ. 70. (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 356 σημ. 1, σ. 364 σημ. 2 καὶ σ. 439, σημ. 1 καὶ 2).

45. Foucherot et Fauvel, *Journal du voyage fait en Grece par les ordres de monsieur le Comte de Choiseul par les Sieurs Foucherot et Fauvel (en 1780)*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, χεῖρ. 132. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 439.

46. C. C. Lowe, «Fauvel's first trip through Greece», *HESPERIA*, 5(2) (1936) 208. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 439, σημ. 3.

47. (Barbie de) Boccage, *Correspondance de Daniel Demetrius Philippiades et de J. D. Barbie de Boccage (1794-1819)*. Βρίσκεται στὴ Γεννάδιο Βιβλιοθήκη, χεῖρογρ. 124-147. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 439, σημ. 4.

48. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 439.

του 1780. Κάποια στιγμή θα περάσουν στην Πελοπόννησο και με τον Πausanία στο χέρι θα τη διασχίσουν ολόκληρη έρευνώντας αρχαιότητες: Κόρινθος, Άργος, Μυκήνες, Επίδαυρος, Τριπολιτσά, Σπάρτη, Μεσσηνία, Όλυμπία.⁴⁹ Στο Άργος ο Foucherot σημειώνει πώς διαπίστωσε ότι όλοι οι κάτοικοι ήταν άμαξάδες-άγωγιάτες⁵⁰.

Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα, το 1794, στο δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα, θα επισκεφθεί τον Μωριά, την Λήμνο, την χερσόνησο του Άθω, την Αττική, τα Έπτάνησα και την Ήπειρο, ένας Άγγλος, αυτή τη φορά, επιστήμονας, ο John Sibthorp, καθηγητής της Βοτανικής στην Όξφόρδη, για να μελετήσει τα φυτά που αναφέρονται στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων, προκειμένου να συμπληρώσει τις έρευνες του πρώτου ταξιδιού του, (το 1788-1789 για είκοσι δύο περίπου μήνες), στην Ελλάδα με τον ίδιο σκοπό.⁵¹ Στην Κωνσταντινούπολη θα συναντήσει τον συμπατρι-

49. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 444.

50. Foucherot et Fauvel, *ό.π.*, σ. 217, σήμ. 1. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 444, σήμ. 3.

51. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 613-614: «Ο Άγγλος επιστήμονας John Sibthorp, καθηγητής της Βοτανικής στην Όξφόρδη, εγκατέλειψε το 1786, σε ηλικία 28 χρόνων, την έδρα του και περιηγήθηκε επί 22 περίπου μήνες την Ελλάδα για να μελετήσει τα φυτά που αναφέρονται στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων. Τον συνόδευε ένας λαμπρός σχεδιαστής, ο Ferdinand Bauer. Ο νεαρός σοφός θα εξερευνήσει την Κρήτη, Κύπρο, Μυτιλήνη, Χίο, Κω, Ρόδο, τα παράλια της Μ. Ασίας και διάφορες περιοχές στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά τα τέλη Δεκεμβρίου 1789 θα επιστρέψει στην Αγγλία συναποκομίζοντας 3.000 φυτά, άγνωστα στους προηγούμενους ερευνητές κι' έναν θησαυρό παρατηρήσεων σχετικά με την ελληνική φυσική ιστορία. Έπτά χρόνια αργότερα, το 1794, επιχειρεί δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα για να συμπληρώσει τις έρευνές του. Στην Κωνσταντινούπολη θα συναντήσει τον συμπατριώτη του περιηγητή John Hawkins, γνώριμο του προηγούμενου ταξιδιού του, και θα συνεχίσει μαζί του την επιστημονική περιήγηση. Θα επισκεφθεί τη Λήμνο, τη χερσόνησο του Άθω, την Αττική, και τον Μωριά, τα Έπτάνησα και την Ήπειρο. Η νέα εξερευνητική περιοδεία θα κρατήσει 18 μήνες. Αλλά στην Πρέβεζα ο Sibthorp, ερευνώντας τα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης, θα αρρωστήσει από σοβαρό κρυολόγημα. Ήταν συνέπεια των κακουχιών μίας ατέλειωτης οδοιπορίας σε δύσβατες κι' ακατοίκητες περιοχές, κάτω από δύσκολες συνθήκες και χωρίς στοιχειώδεις ανέσεις. Έναν χρόνο αργότερα, το 1796, ο Sibthorp θα πεθάνει φυματικός στο Μπάθ της Αγγλίας, σε ηλικία μόλις 38 χρόνων. Ο πρόωρος θάνατος δεν του επέτρεψε να εκδώσει το χρονικό των περιηγήσεών του στην Ελλάδα. Κληροδότησε όμως τα χειρόγραφα και το βοτανολογικό του στο πανεπιστήμιο της Όξφόρδης, καθώς και ένα μεγάλο αγρόκτημα για την κάλυψη των έκδοτικών δαπανών. Το υλικό που συγκεντρώσε ο Sibthorp για την ελληνική πανίδα και χλωρίδα είναι άπέραντο. Ζώα, πουλιά, έρπετα, έντομα, ψάρια καταγράφονται όλα συστηματικά. Το ίδιο και κάθε λογής φυτά που μελέτησε ο βοτανολόγος σε κάμπους και βουνά. Στις περιηγήσεις του συνω-

ώτη τοῦ περιηγητῆ John Hawkins, γνώριμο τοῦ προηγούμενου ταξιδιοῦ του, καὶ θὰ συνεχίσει μαζί του τὴν ἐπιστημονικὴ περιήγηση πού θὰ κρατήσει 18 μῆνες.

Τὸ 1795, ὁδεύοντας ὁ John Sibthorp ἀπὸ τὸν Πύργο πρὸς τὸ Ἄργος, διανυκτέρευσε σὲ δύο χάνια· τὸ ἓνα κοντὰ στὸν Ἀλφειό, τὸ ἄλλο στὸν Ἀχλαδόκαμπο. Στὸ Ἄργος ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐρειπωμένων σπιτιῶν ἔδειχνε τὶς συνέπειες τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς στὰ Ὀρλωφικά, δηλαδὴ στὸν Ἀ΄ Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο (1769-1774), ἀλλὰ καὶ τὶς συνέπειες ἀπὸ τὴν Ἀλβανοκρατία στὸν Μωριά πού κράτησε ἐννέα ὁλόκληρα ἔτη (1770-1779), ὅπως προαναφέραμε.⁵²

Οἱ Ἀλβανοὶ κατέστρεψαν ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἄργους καὶ τοῦ Ναυπλίου μετὰ τὴν αἱματηρὴ καταστολὴ τοῦ ξεσηκωμοῦ. Κατῶρθωσαν νὰ συντρίψουν τὴν τουρκικὴ δύναμη πού εἶχε κινηθεῖ ἐναντίον τους, ρίζωσαν στὴν Ἀργοναυπλία, ὠχυρώθηκαν καὶ λυμαίνονταν τὴν περιοχὴ.⁵³ Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ἄργους εἶχαν μεταναστεύσει γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.⁵⁴ Συνάμα, ἡ ἐπιδημία πανώλους πού ξέσπασε τὸ 1788 καὶ τὸ 1792, ἀπλώθηκε καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ εἶχε ἀποδεκατίσει τὸν πληθυσμὸ τοῦ Ἄργους.⁵⁵

δευόταν πάντα ἀπὸ ὁδηγό, πού τὸν πληροφοροῦσε γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ὀνομασία τῶν φυτῶν. Τὴ σημείωνε καὶ τὴν ἀναζητοῦσε στὶς ἀρχαῖες πηγές. Κάθε τόσο διαπίστωνε ἔκπληκτος πῶς ἦταν ἡ ἴδια ὀνομασία πού ἀναφερόταν σὲ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Θεόφραστου, τοῦ Διοσκουρίδη, τοῦ Πλίνιου, τοῦ Αἰλιανοῦ. Δὲν ἀσχολήθηκε διόλου μὲ τὴ σύγχρονή του ἑλληνικὴ ζωὴ, μὲ τὶς συνήθειες καὶ τὶς ἀπασχολήσεις τῶν κατοίκων. Ἐβλεπε μονάχα τὴ βλάστηση καὶ τὸ ζωϊκὸ βασίλειο. Κάπου κάπου, ὥστόσο, σημειώνει καὶ μερικὲς πληροφορίες πού ἀφοροῦν καὶ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο. Τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Ἀγγλοῦ βοτανολόγου κυκλοφορήθηκε τὸ 1806: *Florae Graecae Prodromus, sive plantarum omnium enumeratio, quas in provinciis aut insulis invenit ...*, Londini 1806-1813, δυὸ τόμοι. Ἡ ἔκδοσις τοῦ δευτέρου ἔργου τοῦ Sibthorp πού θεωρεῖται μνημεῖο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ χλωρίδα χρειάσθηκε 24 χρόνια γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῇ. ἔχει τὸν γενικὸν τίτλο: *Flora Graeca, sive plantarum rariorum historia, quas in provinciis aut insulis Graeciae legit, investigavit et depingi curavit Johannes Sibthorp ...*, Londini, 1806-1840, τόμοι δέκα. Εἶναι ἔκδοσις πολυτελὴς, μὲ θαυμάσιες ἐγ-χρωμες εἰκόνες φυτῶν». Πβ. καὶ Ἑλένης Κ. Πλατάκη, «Ξένοι Φυσιοδίφαι, Γεωγράφοι καὶ Περιηγηταὶ περὶ Κρήτης», *ΑΜΑΛΘΕΙΑ*, Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης, τόμος Β', σ. 155 κ. ἐξ.

52. Κ. Σάθας, ὁ.π., σ. 526.

53. Μιχ. Λαμπρυνίδης, *Ἡ Ναυπλία*, Ἀθῆναι 1950², σ. 159. Τάσος Γριτσόπουλος, *Τὰ Ὀρλωφικά, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*. Ἀθῆναι 1967, σσ. 133-134. -Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 620 σημ. 3.

54. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 620.

55. Ἀναγν. Κοντάκης, *Υπομνήματα ἀναγκαιότατα καὶ ἀξιόπιστα...*, ἐπιμέλεια Ἑμμαν. Πρωτοψάλτη, [= Κοντάκης Ἀναγνώστης, *Απομνημονεύματα*], Ἀθῆναι 1957, σ.

Τὴν ἡμέρα πού ἔφθασε ὁ John Sibthorp στὸ Ἄργος γινόταν παζάρι. Γυναῖκες καὶ ἄντρες ἦταν ντυμένοι μὲ προβατόγουνες.⁵⁶ Δὲν μᾶς δίνει ὁ μὴν ὁ Sibthorp ἄλλες λεπτομέρειες γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ στὴν πόλη.

Γενικεύοντας τὰ ἱστορικοκοινωνικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι, μία σειρὰ ἀπὸ γεγονότα⁵⁷, πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά, ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ἐπιτάχυναν τὶς διαδικασίες καὶ τὶς βαθειές ἀνακατατάξεις στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό καὶ ἄνοιξαν τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν προετοιμασία τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Ἦσαν κυρίως τὰ θαυμαστὰ ἐπιτεύγματα στὸν οἰκονομικὸ τομέα: ἡ ραγδαία ἐμποροναυτικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ δημιουργία ἀκμαίας ἀνταγωνιστικῆς βιομηχανίας στὶς ὀρεινὲς περιοχές (ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτιστο ἄθλημα τῶν ὑποδούλων). Τὰ κοινωνικὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ διαφοροποιήθηκαν. Μία ἀστικὴ τάξη, ὑποτυπώδης βέβαια, ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται σὲ ὀρισμένες περιοχές. Κι ἐπειδὴ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Εὐρώπη γινόταν φορέας νέων ἀντιλήψεων καὶ νέων τρόπων ζωῆς. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀνακατατάξεις ἔχουν ἀλυσιδωτὲς ἐπιπτώσεις: ἐθνοπαιδευτικὲς καὶ πολιτικὲς. Συντελοῦν στὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση. Μεγάλος ἀριθμὸς νέων σπουδάζει στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια. Σχολεῖα ἰδρύονται κατὰ ἑκατοντάδες. Ὁ Διαφωτισμὸς ἀπλώνεται σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.⁵⁸

18. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 620 σημ. 4.

56. Robert Walpole, *Travels in various countries of the East being a continuation of memories relating to European and Asiatic Turkey*. London, 1820, σσ. 85-87. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σσ. 620-621.

57. Πβ. Μιχ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*. Αθήναι 1939 [ἀνατ. Αθήνα, Ἑρμῆς, 1988]. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Συγκυρία καὶ ἐμπόριο στὴν προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο 1793-1821*. Αθήνα, Θεμέλιο, 1980. Σπύρος Ασδραχᾶς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (ΙΕ' - ΙΣΤ' αἰῶνας)*. Αθήνα, Θεμέλιο, 1978. Ἰδίου, *Ἑλληνικὴ καὶ κοινωνία καὶ οἰκονομία, ιη' καὶ ιθ' αἰ.*, Αθήνα, Ἑρμῆς, 1988.

58. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Αθήνα, Ἑρμῆς, 1977. Ἰδίου, *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, Αθήνα, Ἑρμῆς, 1982. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, τόμοι 2. Αθήνα, Θεμέλιο, 1987. Ἰδίου, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς: Οἱ φιλοσοφικὲς ιδέες*. Αθήνα, Θεμέλιο, 1988. Μανουήλ Γεδών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*. Αθήνα, ἔκδ. Ἑρμῆς, 1976. Γιώργος Βελουδῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στὴ Βενετία (1670-1854)*, γερμανιστί 1974, Αθήνα, Χ. Μπούρας). Ὅλγα Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἡ Ἑλληνικὴ παροιμία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*. τόμοι 2, Αθήνα 1986. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, 1997, σ. 16. -E.J. Hobsbawm, *Ἡ Ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων 1789-1848*. Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990 [1962], μετάφρ. Μαριέτα Οἰκονομοπούλου.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1800-1821

Οἱ δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ἀποτελοῦν τὴ σημαντικότερη περίοδο τῆς περιηγητικῆς γραμματείας τόσο γιὰ τὸ πλῆθος καὶ τὸ εἶδος τῶν ξένων πού ταξίδεψαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ὅσο καὶ γιὰ τὸν ὄγκο τοῦ συσσωρευμένου πληροφοριακοῦ ὕλικου καὶ γιὰ τὴν ἀξία τῶν προσωπικῶν μαρτυριῶν.⁵⁹

Ἐνα νέο περιηγητικὸ ρεῦμα πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἐκδηλώνεται ὕστερα ἀπὸ τὸ 1800 μὲ ταυτόχρονη ἀνάπτυξη τῆς ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας. Στὰ ὁδοιπορικὰ τῶν δυὸ πρῶτων δεκαετιῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνα προβάλλει ὁλοζώντανος ὁ ἑλληνισμὸς πού προπαρασκεύασε καὶ πραγμάτωσε τὸ Εἰκοσιένα. Οἱ ταξιδιωτὲς ἐξεικονίζουν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία σὲ πολιτεῖες καὶ σὲ χωριά, σὲ βουνά, σὲ κάμπους καὶ νησιά, τὸν καθημερινὸ βίο στὸν ἀγρό, στὸ ἐργαστήρι, στὸ μαγαζί, στὸ καράβι, σημειώνουν ὅτι

59. Πβ. βιβλία περιηγητῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικότερα στὴν Πελοπόννησο, καθὼς καὶ βιβλία μὲ ἀρχαιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς ἐρευνες ἐπιστημόνων, πέραν τῶν καταγεγραμμένων στὶς ἐπιμέρους παραπομπὲς καὶ ὑποσημειώσεις μου: F. Aldenhoven, *Itinéraire descriptif de l'Attique et du Peloponnese*, Athenes 1841. K. Baedeker, *Greece*, Leipzig 19084. R. Baladie, *Le Peloponnese de Strabon. Etude de Geographie historique*, Paris 1980. E. Boblaye Puillon, *Recherches geographiques sur les Ruines de la Morea*, Paris 1836. Antoine Bon, *La Moree franque*, Paris 1969, τόμ. I καὶ II (πίνακες). J.A. Buchon, *La Grece continentale et la Moree, Voyage, séjour et etudes historiques en 1840 et 1841*, Paris 1843. C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, τόμοι 2, (Leipzig 1868-1872). J.A. Cramer, *A geographical and historical description of ancient Greece*, τόμοι I-III, Oxford 1828. Er. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, Gotha, τόμ. I 1851, τόμ. II 1852. E. Dodwell, *A classical and topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, τόμοι 2, London 1819. *Expedition scientifique de Moree...*, Paris, τόμ. I (1831), II (1833), III (1838). *Carte de la Grece*, Paris 1832 (χάρτης τῆς Expedition scientifique de Moree..., αὐτοτελὴς ἐκδόση καὶ ἀνατύπωση τὸ 1852). W. Gell, *Itinerary of the Morea being a Description of the Routes of that Peninsula*, London 1817. W. Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, London 1823. Guide Joanne, τόμ. II, *Grece continentale et Iles*, Paris 1891, (19032) Librairie Hachette. Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους, Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, 1970 κ. ἐξ. Π.Α. Κομνηνός, *Ἀρχαιολογικαὶ Διατριβαὶ ὑπὸ... ἐν Τριπόλει 1874*. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830, τόμοι I-III. W.M. Leake, *Peloponnesiaca: A supplement to travels in the Morea*, London 1846. W. Loring, «Some ancient routes in the Peloponnese», JHS 15 (1895), σσ. 25-89. Al. Philipson, *Der Peloponnes, Versuch einer Landes-Kunde auf geologischer Grundlage*, Berlin 1892 (καὶ ἀνεξάρτητος τόμος μὲ χάρτες). Al. Philippson καὶ E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften, Eine Landeskunde*, τόμ. III.1 *Der Peloponnes, Frankfurt am Main* 1959. Ἰάκωβος Ραγκαβῆς, *Τὰ Ἑλληνικά*, τόμος 2ος (Ἀθῆναι 1853). L. Ross, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Basel 1875². L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland, I Reisen im Peloponnes*, Berlin 1841. W. Vischer, ὁ.π., (Ἡ βιβλιογραφία ἀντλημένη ἀπὸ τὸν Γιάννη Πίκουλα, Ἡ νότια Μεγαλοπολιτικὴ χώρα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα, (συμβολὴ στὴν τοπογραφία τῆς), Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 1988.

βλέπουν κι ό,τι ακοῦν: γιὰ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ, γιὰ τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, γιὰ σχολεῖα καὶ σχολιαρόπαιδα καὶ δασκάλους καὶ ἀκαδημίες, γιὰ τὰ βιβλία καὶ τοὺς συγγραφεῖς, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας, τὴν παραγωγή, τοὺς φόρους καὶ τὰ αὐθαίρετα δασίματα, τὶς τιμές, τοὺς μισθοὺς καὶ τὰ μεροκάματα, γιὰ τὴ μετανάστευση, γιὰ τοὺς πρᾶματευτάδες, τοὺς ναυτικούς, τοὺς καρβανάρους, τοὺς τσοπαναραίους, γιὰ τὰ φτωχόσπιτα καὶ τ' ἀρχοντόσπιτα, τοὺς ξωμάχους καὶ τοὺς κοτσαμπάσηδες, τοὺς καραβοκύρηδες, τοὺς δουλοπάροικους καὶ τοὺς μεγαλονοικοκυραίους γιὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες.⁶⁰

Αὐτὸ τὸ φαινόμενο εἶναι παράγωγο καὶ συνάρτηση τῶν σχέσεων τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων μὲ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη καὶ τῶν ἐξελίξεων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τους στὰ πλαίσια τοῦ ἀποικιακοῦ ἐπεκτατισμοῦ πρὸς τὴν Ἀνατολή.⁶¹

Στὶς ἀρχές τοῦ 19^{ου} αἰῶνα εἶναι πιά ὀλοφάνερα τὰ σημάδια τῆς παρακμῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ρῶσοι, Γάλλοι καὶ Ἀγγλοὶ ἔχουν ἐμπλακεῖ σὲ πολεμικὲς περιπέτειες καὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ ἐνδεχόμενο διανομῆς τῆς πλούσιας Λεῖας. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα τῆς ἀναταραχῆς καὶ τῶν ἐθνικῶν φιλοδοξιῶν ὁ ἑλληνικὸς χῶρος ἀποκτᾷ στρατηγικὴ σημασία.⁶² Οἱ Εὐρωπαϊκὲς Μεγάλες Δυνάμεις βλέπουν τοὺς Ἕλληνες ὡς πιθανοὺς συμμάχους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ἱμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς τους. Παράλληλα, ἡ ἐδραίωση τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας στὴν Ἰνδία⁶³ προκαλεῖ ἀνταγωνιστικὲς πιέσεις καὶ ἀντιπερισπασμοὺς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή⁶⁴. Ἐτσι ἡ ταξιδιωτικὴ κίνηση πρὸς αὐτὸν τὸν στρατηγικὸ χῶρο εἶναι συχνὰ κατευθυνόμενη. Μυστικοὶ πράκτορες, διπλωμάτες, στρατιωτικοί, συρρέουν στὴν Ἑλλάδα μεταμορφωμένοι σὲ φιλέρευνους περιηγητές, διατρέχουν τὴ χώρα μὲ κρυφὲς καὶ φανερὲς ἀποστολές: συγκέντρωση πολιτικοστρατιωτικῶν πληροφοριῶν, ἐπαφὲς μὲ παράγοντες τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, βολιδοσκοπήσεις, σφυγμομετρήσεις κ.λ.π.⁶⁵

Στὴν ἴδια περίοδο οἱ εὐρωπαϊκὲς χώρες πραγματοποιοῦν μεγάλα ἄλλαματὰ στὶς κλασσικὲς σπουδὲς (ἀρχαιολογία, φιλολογία). Ἡ πολιτιστικὴ

60. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 7, 20.

61. Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία τῆς Αποικιοκρατίας*, τόμ. 3ος, Αθήνα, Ἐπικαιρότητα, 1977, σσ. 111-196.

62. Ν. Ψυρούκης, *ὁ.π.*, σσ. 298-317, καὶ σσ. 111-144.

63. Ν. Ψυρούκης, *ὁ.π.*, σσ. 48-71.

64. Ν. Ψυρούκης, *ὁ.π.*, σσ. 64-109, 197-260, 23-48.

65. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 7, 14.

στροφή πρὸς τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον γίνεται, ὕστερα ἀπὸ τὸ 1800, ρεῦμα, συρμός, στάση ψυχῆς. Ταυτόχρονα δημιουργεῖται μία ἔντονη κίνηση πρὸς τὴν Ἑλλάδα γιὰ πληρέστερη γνωριμία μὲ τὸν ἱστορικὸ χώρο, γιὰ συστηματικότερη μελέτη τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ἡ ἀρχαιολατρεία ὥστόσο συμβαδίζει μὲ τὴν ἀρχαιοθηρία ποὺ συντελεῖται, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, σὲ κρατικὸ καὶ σὲ ἰδιωτικὸ ἐπίπεδο. Οἱ περιηγήσεις τῆς προεπαναστατικῆς εἰκοσαετίας στὴν Ἑλλάδα παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς σὲ σύγκριση μὲ τὰ ταξίδια τοῦ ΙΗ' αἰῶνα. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὅτι, ἐνῶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα οἱ περισσότεροι ξένοι ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἑλλάδα ἦσαν Γάλλοι, στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ ΙΘ' αἰῶνα πλειοψηφοῦν οἱ Βρετανοί. Ὡστόσο τὰ ταξίδια στὸν ἑλληνικὸν ὁρίζοντα δὲν εἶναι ἀκίνδυνα. Οἱ ἐξεγέρσεις καὶ ἡ πολεμικὴ δράση τῶν Κλεφταρματολῶν στὴ στεριά καὶ στὴ θάλασσα ἀποθάρρυναν τοὺς ξένους ταξιδιώτες. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μωριά οἱ μετακινήσεις ἦσαν ἐπικίνδυνες ὡς τὸ 1806, ὡς τὴν καταστροφὴ δηλαδὴ τῶν κλέφτικων σωμάτων· ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἡ ἐνοπλὴ δράση δὲν σταμάτησε ὡς τὸ Εἰκοσιένα. Παρόλα αὐτά, ὁ Μωριάς, ἀπὸ ἀποψη περιηγητισμοῦ, εἶναι ὁ πιὸ πολυσύχναστος, ὅπως καὶ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.⁶⁶

Τὰ χρονικὰ ποὺ κυκλοφοροῦν στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο δὲν μένουν ἄγνωστα στοὺς Ἕλληνες, ὅπως κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Ἐπισημαίνονται ἀπὸ τοὺς λόγιους τῶν παροικιῶν, διαβάζονται ἀπὸ τοὺς μορφωμένους τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὰ ἑλληνόφωνα ἐντυπα ἀσκοῦν κριτικὸ ἔλεγχον, δημοσιεύουν σφοδροὺς ἀντιρρητικούς.⁶⁷

Ὁ Γάλλος γιατρὸς (καὶ κληρικὸς) Francois-Charles-Hughes-Laurent Rouqueville ἦταν ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ταξιδιώτης ποὺ ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα στὸ κατώφλι τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Βρέθηκε σὲ ἡλικία 29 ἐτῶν στὴν Ἑλλάδα ἀκούσιος αἰχμάλωτος τῶν Τούρκων. Πέρασε τὸν χειμῶνα τοῦ 1799 στὴν Τριπολιτσά καὶ τὸ 1800 ὁδηγήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου παρέμεινε φυλακισμένος δύο χρόνια. Καρπὸς αὐτῆς τῆς περιπέτειας ἦταν ἡ ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἓνα περιηγητικὸ χρονικὸ⁶⁸ ποὺ κυκλοφόρησε σὲ τρεῖς τόμους τὸ 1805 καὶ σημείωσε μεγάλ-

66. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σσ. 7-12.

67. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 13.

68. F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage en Moree, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l' Empire Ottoman, pendant les annees 1789, 1799, 1800 et 1801, comprenant la description de ces pays, leurs productions, les moeurs, les usages, les maladies et le commerce de leurs habitants, avec des rapprochemens entre l'etat actuel de la Grece, et ce qu'elle fut dans l'antiquite*, (Paris 1805, τόμοι 1-3), σσ. 51-52. Πβ. καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση: Πουκεβίλ

λη κυκλοφοριακή επιτυχία, περιγράφει ολόκληρο τὸν Μωριά, τὴν Ἀρκαδία, τὴ Λακωνία, τὴ Μάνη, τὴν Ἀργολίδα πού δὲν εἶδε ὅμως διόλου. Εἶχε ὅμως ταξιδέψει μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν ἄλλων περιηγητῶν. Ἐτσι τὰ περισσότερα τοπογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πού παραθέτει δὲν ἔχουν καμία ἀξία. Ἀνακρίβειες, μυθοπλασίες, παραμορφώσεις, αὐθαίρετες ἐρμηνεῖς, ἐπιπόλαιες κρίσεις.⁶⁹

Τὸ 1806 διορίστηκε ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα ἐπίσημος ἐκπρόσωπος τῆς Γαλλίας στὰ Ἰωάννινα μὲ προξενικὰ καθήκοντα στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ καὶ παρέμεινε στὴν Ἑλλάδα δέκα περίπου χρόνια (1806-1816). Τότε ἄρχισε ἡ πραγματικὴ γνωριμία του μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἡ περιήγηση πού θὰ κρατήσῃ δέκα περίπου χρόνια (1806-1816) καὶ θὰ καταγραφεῖ στὸ δεῦτερο ταξιδιωτικὸ του, τὸ πολυσήμερο πεντάτομο *Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα*, (πρῶτη ἐκδοση στὸ Παρίσι τὸ 1820-1821 καὶ δευτέρη ἐκδοση σὲ ἑξὶ τόμους τὸ 1826). Τὰ δύο χρονικὰ εἶναι δύο διαφορετικοὶ κόσμοι. Ὁ Rouqueville τοῦ *Ταξιδιοῦ* στὸν Μωριά δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸν Rouqueville τοῦ *Ταξιδιοῦ* στὴν Ἑλλάδα. Ὁ πρῶτος ἔχει περιορισμένους ὀρίζοντες, εἶναι ἐτερόφωτος, ὁ δεῦτερος ἔδωσε ἀληθινὸ περιηγητικὸ ἔργο.⁷⁰ Θὰ παρακολουθήσουμε καὶ τὰ δύο ταξίδια, καθένα στὴν ἐποχὴ του καὶ στὰ δικά του πλαίσια.

Στὸ χρονικὸ τοῦ 1805, μὲ τίτλο *Ταξίδι στὸν Μωριά*, οἱ μόνες ἀξιοπρόσεχτες καὶ σχετικὰ ἀξιόπιστες πληροφορίες εἶναι ἐκεῖνες πού ἀναφέρονται στὴν Τριπολιτσά, ὅπου ὁ Rouqueville παρέμεινε αἰχμάλωτος ἐπτὰ περίπου μῆνες καὶ εἶχε προσωπικὲς ἐμπειρίες χάρη στὴν ἱατρικὴ του ιδιότητα. Ὡς πρὸς τὸ Ἄργος, ἡ μόνη ἀναφορὰ του σ' αὐτὸ εἶναι ὅτι ἡ πόλη διοικητικὰ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ 24 βιλαέτια στὰ ὁποῖα ἦταν ὑποδιαιεμένη ἡ Πελοπόννησος⁷¹.

F. C. H. L., *Ταξίδι στὸν Μωριά* (1805), (μετάφρ. Ὀλγας Ρομπάκη & Ἑλένης Γαρίδη, ἐκδ. Τολίδη).

69. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 31, 34.

70. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 35.

71. F.C.H.L. Rouqueville, *ὁ.π.*, τόμος Α', σ. 233-234. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 39-40, σ. 40 σημ. 1 γράφει: «Στὸ δεῦτερο ὅμως χρονικὸ του πού κυκλοφόρησε τὸ 1820 ὁ Rouqueville περιορίζει τὰ βιλαέτια σὲ 20. (Voyage dans la Grece, τόμος Δ', σ. 341)». Ὁ Thomas Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*. Τόμος Α', London 1820, σ. 112, ἀναφέρει 19 βιλαέτια. Ὁ Ἰωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμος Γ', σ. 243, μὲ βάση σημείωμα τοῦ Νικηταροῦ, σημειώνει 23 ἐπαρχίες. Ὁ Ι. Καποδίστριας ἀπαντώντας στὸ ἐρώτημα τῶν Πρέσβων, ἀνεβάζει τὰ βιλαέτια σὲ 24. (Α. Μάμουκας, *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ τέλους 1832*, τόμος ΙΑ'. Αθήναι 1852, σ. 401). Ὁ Μιχ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος ὁ.π.*, σ. 259) ἐλέγχοντας τὶς πηγές, συμπεραίνει

Στὴ δευτέρη διαμονή του στὴν Ἑλλάδα ποὺ κράτησε δέκα χρόνια (1806-1826), ὁ Pouqueville πραγματοποίησε αὐτὴ τὴ φορὰ ἀληθινὲς περιηγήσεις, μελέτησε, συγκέντρωσε ὑλικὸ καὶ ἔγραψε, ὅπως προαναφέραμε, ἓνα νέο ὁδοιπορικὸ μὲ ἔγκυρα στοιχεῖα καὶ προσωπικὲς ἀδιαμφισβήτητες μαρτυρίες. Αὐτὸ τὸ χρονικὸ κυκλοφόρησε σὲ πρώτη ἐκδοση στὸ Παρίσι τὸ 1820 σὲ πέντε ὀγκώδεις τόμους⁷² καὶ σὲ δευτέρη ἐκδοση σὲ ἕξι τόμους τὸ 1826 μὲ ἐντελῶς νέα διάρθρωση.

Τὸ 1814 καταργήθηκε τὸ προξενεῖο τῆς Γαλλίας στὰ Ἰωάννινα καὶ ὁ Pouqueville διορίστηκε πρόξενος στὴν Πάτρα. Ἐφυγε ἀπὸ τὰ Γιάννενα στὶς 28 Φεβρουαρίου 1815 καὶ ἄρχισε τὴν περιήγησή του στὴ νότια Ἑλλάδα.⁷³

Οἱ Μωραῖτες ποὺ τὸ 1805 παρουσιάζονται ἀχρεῖοι, πανοῦργοι καὶ ἐπίσκοποι, ἀκόμα καὶ μὲ ἀλλοιωμένα τὰ φυσικὰ τους χαρακτηριστικὰ καὶ χωρὶς ἵχνος πατριωτισμοῦ⁷⁴ ἔχουν μεταμορφωθεῖ στὸ χρονικὸ του 1820: «Ἀναγνωρίζει κανεῖς τὸν Ἕλληνα, ὅπως καὶ τὰ μνημεῖα τῆς πατρίδας του, ἀπὸ τὸν κλασσικὸ του τύπο, ἀπὸ τὴ χάρη τῶν ὠραίων ιδεῶν ποὺ κρύβει μέσα του. Κι' ὅπως στοὺς ἀκρωτηριασμένους κορμούς τῆς σχολῆς τοῦ Φειδία, ὅπου ξαναβρίσκει κανεῖς τὰ σημάδια τοῦ ἰδανικοῦ κάλλους, ἔτσι καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Ἑλλήνων ποὺ δύο φορὲς ὑποδουλώθηκαν, ξεχωρίζει τὴν εὐγενική τους καταγωγή»⁷⁵.

ὅτι τὰ βιλαέτια ἦταν 24 στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα καὶ ὅτι μετὰ τὸ 1819 ἔγιναν 25 μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Πραστοῦ.

72. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage dans la Grece, comprenant la description ancienne et moderne de l'Epire, de l'Illyrie Grecque, de la Macedoine Cisaxienne, d'une partie de la Triballie, de la Thessalie, de l'Acarnanie, de l'Etolie ancienne et Epictete, de la Locride Hesperienne, de la Doride, et du Peloponese, avec des considerations sur l'archeologie, la numismatique, les meurs, les arts, l'industrie et le commerce des habitans de ces provinces par F. C. H. L. Pouqueville, ancien consulgeneral de France pres d'Ali Pacha de Janina ; corespondant de l'Academie Royale des Inscriptions et Belles Lettres de l' Institut de France ; de l'Academie Ionienne de Corcyre etc., ouvrage orne de figures, et enrichi des cartes geographiques dressees par M. Barbie du Bocage, de l'Institut de France, Paris 1820*. Τὸ 1826 κυκλοφόρησε ἡ δευτέρη ἐκδοση σὲ ἕξι τόμους μὲ ἐντελῶς νέα διάρθρωση. Ὡστόσο καὶ στὸ δεύτερο χρονικὸ του ὁ Pouqueville ἀκολουθεῖ στραβὸ δρόμο. Φιλοδοξώντας νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς σοφὸς ἀρχαιολόγος, φιλόλογος, τοπογράφος, ἱστορικός, ὡς αὐθεντία σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, χωρὶς ὥστόσο νὰ διαθέτει τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια, φτάνει συχνὰ σὲ ὑπερβολές, ἀνακατεύει τὸ πραγματικὸ μὲ τὸ φανταστικὸ, διαπράττει σφάλματα καὶ συχνὰ καταλήγει σὲ ἐπιπόλαιες κρίσεις. (Nicolas Jorga, *Les Voyageurs Francais dans l'Orient Europeen*, Paris 1928, σ. 123. -Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 324-325, σημ. 2 στὴ σ. 324).

73. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 381.

74. F.C.H.L. Pouqueville, ὁ.π., σ. 245. -Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.2, 1997⁵, σ. 331, σημ. 5.

75. F.C.H.L. Pouqueville, ὁ.π., τόμ. Ε', σ. 78.

Μετά την περιήγησή του στὰ Μέγαρα, ὁ Rouqueville προχώρησε στὴν Κόρινθο καὶ στὸ Ἄργος, πόλη μὲ 2.000 κατοίκους. Συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἀργολίδας (μὲ τὰ 12 χωριά της), στὰ 1814-1816, 3.125 οἰκογένειες (15.625 ψυχές)⁷⁶. Ἀναφέρει τοὺς Ἀργεῖτες ὡς ἐργατικούς. Γράφει συγκεκριμένα: «Ὁ πολέμαρχος Ἡπειρώτης, ὁ γενναῖος καὶ συνετὸς Μακεδόνας, ὁ εἰρηνικὸς Θεσσαλός, ὁ ἄγριος Ἀκαρνάνας, ὁ δόλιος Αἰτωλός, ὁ φιλόνεικος Ἀχαιός, ὁ ἀφιλόξενος Κορίνθιος, ὁ ἐργατικὸς Ἀργεῖτης, οἱ ἀναρχικοὶ λαοὶ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐρώτα καὶ τοῦ Ταῦγέτου, ὁ γλυκὸς Μεσσήνιος, ὁ κερδοσκόπος Ἠλεῖος καὶ οἱ ποιμενικὲς οἰκογένειες τῆς Ἀρκαδίας, μ' ὅλο ποὺ εἶναι διαφορετικὴ ἡ ἰδιοσυγκρασία τους, ἔχουν τὰ ἴδια ἔθιμα, τὶς ἴδιες δεισιδαιμονίες κί' αὐτὸ δημιουργεῖ μία οἰκογενειακὴ ἐνότητα»⁷⁷.

Μελετώντας τὸν ἀριθμὸ τῶν χαρατσιῶν (τοῦ κεφαλικοῦ φόρου) ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1780, ὁ Rouqueville προχωρεῖ σὲ ὑπολογισμοὺς γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μωριά. Τὰ χαρατσοχάρτια ἦσαν 56.670 καὶ ἀφοροῦσαν μόνο τοὺς ἄρρενες Ἕλληνες ἀπὸ δώδεκα χρόνων καὶ πάνω. Μὲ βάση τὶς ἀναλογίες τῶν γεννήσεων ἀρσενικῶν καὶ θηλυκῶν καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν κάτω τῶν 12 χρόνων στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ Μωριά τὸ 1780 σὲ 150.000 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18 αἰῶνα σὲ 240.000 Ἕλληνες (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Μανιάτες) καὶ τοὺς Τούρκους σὲ 40.000⁷⁸. Ἐλέγχοντας τοὺς ἀριθμοὺς τοῦ Rouqueville καὶ τῶν ἄλλων περιηγητῶν ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Μιχαὴλ Σακελλαρίου⁷⁹ συμπεραίνει ὅτι ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μωριά ἀνερχόταν τὸ 1800 σὲ 308.000 Ἕλληνες καὶ 33.000 Τούρκους, τὸ 1810 σὲ 348.000 Ἕλληνες καὶ 36.000 Τούρκους καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση σὲ 400.000 Ἕλληνες καὶ 40.000 Τούρκους.

Ὁ Rouqueville⁸⁰ εἶχε καταρτίσει καὶ κατάλογο μὲ τὰ κάθε λογῆς ἐτήσια δοσίματα τοῦ Μωριά τὸ 1814, τὰ ὁποῖα συνολικῶς ἀνέρχονται σὲ 12.808.045 πιάστρα⁸¹. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ συνολικὸ ποσόν, 2.864.000 πιάστρα

76. F.C.H.L. Rouqueville, *ὁ.π.*, τόμ. Δ', σ. 165. -Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, Γ.2, 1997, σ. 390.

77. F.C.H.L. Rouqueville, *ὁ.π.*, τόμ. Δ', σ. 395. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 393.

78. Rouqueville F. C. H. L., *ὁ.π.*, τόμος Ε', σ. 4-7. Σιμόπουλος Κυριάκος, *ὁ.π.*, σ. 401.

79. Μίχ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος* *ὁ.π.*, 1939, σ. 274 κ.ἐξ., καὶ σ. 283. -Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 401 ὑπόσημ. 4.

80. Rouqueville F. C. H. L., *ὁ.π.*, τόμος Ε', σ. 21-22. -Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 402 σημ. 9.

81. Τὸ πιάστρο ἦταν τὸ 1814 ἰσότιμο μὲ τὸ γαλλικὸ φράγκο. (Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 402 σημ. 10).

ἦταν δόσιμο (φόρος) γιὰ τὴ συντήρηση τῶν Μεντζιλχανάδων, δηλαδή γιὰ τὰ ταχυδρομεῖα τῆς ἐποχῆς, τὶς ἵπποσταθμίες. Στὸν Μωριά ὑπῆρχαν ἑφτά Μεντζιλχανάδες (ἵπποσταθμίες): Κορίνθου (110 ἄλογα), Ἄργους (50 ἄλογα), Τριπολιτσᾶς (80 ἄλογα), Μυστρᾶ (46 ἄλογα), Βοστίτσας (60 ἄλογα), Πάτρας (40 ἄλογα), Γαστούνης (90 ἄλογα).⁸²

Ὁ Rouqueville παραθέτει ἐπίσης πίνακες τῆς παραγωγῆς κάθε ἐπαρχίας τοῦ Μωριά τοῦ 1814, δίνοντας ἀναλυτικὰ προϊόντα, ποσότητες, τιμὲς καὶ συνολικὴ ἀξία. Ἡ ἀξία τῆς τοπικῆς παραγωγῆς τῆς Ἀργολίδας ἀνέρχεται σὲ 1.230.000 πιάστρα.⁸³

Ὡς πρὸς τὰ προϊόντα ποὺ ἀναφέρονται στοὺς πίνακες τοῦ Rouqueville, τὸ Ναύπλιο καὶ ἡ Ἀργολίδα καταγράφονται ὅτι ἔχουν τὴ μεγαλύτερη παραγωγή σὲ μέλι καὶ κερί (ἀπὸ 1.000 καντάρια), ἐνῶ ἡ Ἀργολίδα ἀπὸ μόνη τῆς καὶ μόνον αὐτὴ παράγει ρύζι 80.000 ὀκάδες.⁸⁴

Ὁ Rouqueville παραθέτει ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ Μωριά καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν. Οἱ μητροπόλεις ἦταν ὀχτὼ· μία ἀπὸ αὐτὲς ἦταν τοῦ Ἄργους μὲ 134 παπάδες.⁸⁵

Ἄς ἔρθουμε ὅμως τώρα στὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ἓνας Ἀγγλος αὐτὴ τὴ φορὰ περιηγητῆς, ὁ ἀρχαιολόγος καὶ τοπογράφος William Gell, φιλότουρκος στὰ αἰσθήματα. Τὸ 1801 πραγματοποίησε τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τέσσερα ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1804 θὰ ἐπιχειρήσει τὸ τρίτο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα ποὺ θὰ κρατήσῃ ὡς τὸ 1806.⁸⁶ Σ' αὐτὴ τὴ διετία θὰ ἐπισκεφθεῖ συστηματικὰ τὸν Μωριά, τὴ Στερεὰ, καὶ τὴ Θεσσαλία, πραγματοποιώντας τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες. Τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε ἀπὸ τὶς περιοδεῖες του (περιηγητικὸ, τοπογραφικὸ, ἀρχαιολογικὸ) θὰ ταξινομηθεῖ καὶ θὰ κυκλοφορήσῃ σὲ μία σειρὰ ἀπὸ τόμους μεταξὺ 1807 καὶ 1827. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκόμισε ἀπὸ τὰ ταξίδια του στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα μεταξὺ 1804 καὶ 1806 θὰ ταξινομηθοῦν σὲ τέσσερις τόμους. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στὴν Ἀργολίδα⁸⁷, ὁ δεῦτερος στὸν Μωριά,⁸⁸ ὁ τρίτος στὴ Στερεὰ καὶ ὁ τέταρτος στὴ Θεσσαλία⁸⁹.

82. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 402 σημ. 3.

83. F.C.H.L. Rouqueville, ὁ.π., τόμ. Ε', σ. 24-29. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 402 σημ. 11.

84. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 403.

85. F.C.H.L. Rouqueville, ὁ.π., τόμος Δ', σ. 460-461. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 409 σημ. 1.

86. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 120-121.

87. William Gell, *The Itinerary of Greece with a commentary on Pausanias and Strabo and an account of the monuments of antiquity at present existing in that country compiled in the years 1801-2-5-6, Argolis*, (London 1810), σ. 69. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 121 ὑπόσημ. 4.

88. William Gell, *Itinerary of the Morea being a description of the routes of that peninsula*,

Στὸν πρόλογο τοῦ ὁδοιπορικοῦ τῆς Ἀργολίδας ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1810 ὁ Gell ἐκφράζει τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν μοναδικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου.⁹⁰ Μ' ὅλο ποὺ σ' αὐτὸν τὸν τόμο κυριαρχοῦν τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀναγωγές, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπισημάνει καὶ μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ σύγχρονη ζωὴ: Στὸ Ἄργος, τὰ περισσότερα σπίτια ἦταν μονώροφα κί' οἱ δρόμοι εὐθύγραμμοι· ἀνάμεσά τους πρόβαλλαν ἐπιβλητικὰ οἱ κατοικίες τῶν ἀρχόντων τριγυρισμένες ἀπὸ κήπους· πληθυσμὸς περίπου 4.000 ψυχές, τὸ 1809.⁹¹ Ἡ πολιτεία ἀναπτυσσόταν σταθερά. Καινούργιες οἰκοδομὲς χτίζονταν μὲ γοργὸ ρυθμὸ. Ἐλάχιστοι Τοῦρκοι ζοῦσαν στὴν πολιτεία. Ὁ ξένος μποροῦσε νὰ βρεῖ κατάλυμα στὸ σπίτι τοῦ ἄρχοντα Βλασσόπουλου, πλούσιου ἐμπόρου, προστατευόμενου τῶν Ἀγγλων. Ὑποδεχόταν τοὺς ξένους μὲ φιλοφροσύνη καὶ συγκέντρωνε τὴν ἐκτίμηση τῶν συμπατριωτῶν του γιὰ τὸν ἀκέραιο χαρακτήρα του. Γιὰ νὰ κυκλοφορήσει ὁ ξένος στὴν πόλη ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ γενίτσαρο γιατί τὰ παιδιὰ ἦταν πολὺ ἐνοχλητικά.⁹²

Ἀλλὰ τὸ ἐπόμενο βιβλίον, τὸ καθαρὰ περιηγητικὸ χρονικόν, πλὴν ὅμως ἀνθελληνικὸ καὶ φιλότουρκο, τοῦ W. Gell, *Narrative of a journey in the Morea* (Ἀφήγηση τοῦ ταξιδιοῦ στὸν Μωριά), ποὺ κυκλοφορήθηκε τὸ 1823, στὴν καρδιά τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα, δὲν ἀναφέρει ἰδιαίτερα στοιχεῖα γιὰ τὴν πόλη τοῦ Ἀργους.

Ἕνας ἄλλος Ἀγγλος περιηγητής, ὁ ἀρχαιολόγος Edward Dodwell, ποὺ στὸ δεῦτερο ἀπὸ τὰ δύο ταξίδια του στὴν Ἑλλάδα, (τὸ πρῶτο τὸ 1801 καὶ τὸ δεῦτερο τὸ 1805-1806)⁹³, φιλοξενήθηκε, ὅπως γράφει, στὸ Ἄργος στὸ σπίτι ἐνὸς τρελλοῦ ἀλλὰ ὁλότελα ἀκίνδυνου Ἑλληνα⁹⁴. Ὁ Dodwell ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης στὶς 5.000 ψυχές, στὴν πλειοψηφία Ἑλληνες.⁹⁵

(London 1817). Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 121 σημ. 5.

89. William Gell, *The Itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boetia, Locris and Thessaly*, (London 1827). Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 121 ὑποσημ. 6.

90. William Gell, ὁ.π., σ. iii. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 122, ὑποσημ. 1.

91. William Gell, *Itinerary of the Morea being a description of the routes of that peninsula*. London 1817, σ. 167. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 127, καὶ σημ. 2 στὴ σ. 127.

92. William Gell, ὁ.π., σ. 69. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 122.

93. Edward Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, δυὸ τόμοι, London 1819.

94. «Οἱ Τοῦρκοι, γράφει ὁ Dodwell, σέβονται καὶ προστατεύουν περισσότερο τοὺς ψυχοπαθεῖς παρὰ ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὰ λογικά τους». (Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 175).

95. Edward Dodwell, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 274. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 175.

Στὸ Ἄργος φιλοξενήθηκε καὶ ὁ Γάλλος ἀριστοκράτης Francois-Rene de Chateaubriand, στὸ σπίτι τοῦ ἐκ Ζακύνθου καὶ μονίμως ἐγκατεστημένου στὸ Ἄργος γιατροῦ καὶ λόγιου Διονυσίου Ἀβραμιώτη⁹⁶. Ὅταν ξεκίνησε γιὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1806, καὶ μὲ τελικὸ προορισμὸ τὴν Παλαιστινίαν, ὁ Γάλλος φιλοβασιλικὸς εὐγενὴς ἦταν 38 χρόνων, συνομίληκος μὲ τὸν Ναπολέοντα. Φευγαλέα ἡ παρουσία του στὴν Ἑλλάδα. Ἡ περιήγησις τοῦ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε ἀπὸ τὴ Μεθώνη στίς 10 Αὐγούστου 1806. Ἐμείνει στὴν Ἑλλάδα δέκα ἐννέα μέρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες τίς ἑπτὰ ἄρρωστος ἀπὸ θέρμες σ' ἓνα ἀρβανιτοχώρι τῆς Ἀττικῆς, μοιρασμένες ἀνάμεσα στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Πελοπόννησο.⁹⁷ Ὡστόσο ὁ Chateaubriand κατόρθωσε μὲ τοὺς ἐρεθισμοὺς τῶν 13 ἡμερῶν στὴν Ἑλλάδα νὰ καλύψει ἕναν ὁλόκληρο τόμο ἀπὸ τὸ τρίτομο περίφημο «Ὀδοιπορικὸ» του⁹⁸.

96. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 278.

97. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 266-268, 283.

98. Francois-Rene de Chateaubriand, *Itineraire de Paris Jerusalem et de Jerulalem a Paris, en allant par la Grece, et revenant par l'Egypte, la Barbarie et l'Espagne*, Paris 1811, τόμοι 1-3. [= Σατωβριάνδου, Ὀδοιπορικὸν ἐκ Παρισίων εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἐξ Ἱεροσολύμων εἰς Παρισίους, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ἑμμ. Δ. Ροῖδου, τόμοι Α'-Β', ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Αὐγῆς, 1860. Ἀνατύπωση ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1979].

Τὸ ταξίδι τοῦ Francois-Rene de Chateaubriand θὰ κρατήσῃ ἑνδεκα μῆνες. (Σιμόπουλος Κυριάκος, ὁ.π., τόμος Γ.1, σ. 267). «Ὁ συγγραφέας τοῦ “Ὀδοιπορικὸν” ἀποκαλύπτει τὴ μαγεία τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, συλαμβάνει τὸ καίριο τοῦ χώρου, τίς φωτοσκιάσεις του, προχωρεῖ στὸ βάθος, ὑφαίνει τὴ φύση μὲ τὴν ἱστορίαν, συνδέει τὸ σήμερον μὲ τὸ χθές. Ὁ ρομαντικὸς ἀρχαιολάτρης ἔδωσε μίαν ποιητικὴν ἀπεικόνισιν τοῦ χαμένου ἑλληνικοῦ κόσμου. ... Τὸ “Ὀδοιπορικὸν” εἶναι προῖον ἐργαστηρίου ἐμπλουτισμένου μὲ ἀπόσταγμα προσωπικῶν συγκινήσεων. Εἶναι περισσότερον ποιητικὴ μυθοπλασία παρὰ ντοκουμέντο, ἡμερολόγιον. ... Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μία ἀτέλειωτη σειρὰ ἀπὸ ἀνακρίβειες καὶ μυθιστορίες, συχνὰ χονδροειδεῖς. Οἱ περιγραφὲς εἶναι διαβλητέες. ... Αὐτὲς οἱ ἀνακρίβειες διαιωνίσθησαν, πέρασαν καὶ περνοῦν ἀκόμα σὲ κείμενα ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα, θεωροῦνται πηγές, ντοκουμέντα, ἀπὸ ἐρευνητὲς καὶ συγγραφεῖς. ... Τὸ Ὀδοιπορικὸν τοῦ Chateaubriand ξεχειλίζει ἀπὸ ἀρχαιολατρεῖαν. Εἶναι ὁ ὕμνος τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ τῆς ἐνδοξῆς ἱστορίας της. ... Γιὰ τὸν Chateaubriand ὥστόσο οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν ἕνα ὁλότελον ἀγνωστον κόσμον. Στὰ μάτια του ἦσαν ἀνδράποδα ἐξαχρειωμένα ἀπὸ τὴ δουλείαν. ... Πίστευε πῶς ἡ Ἑλλάς ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει βυθισμένη σὲ ἄβυσσον ἀμαθείας, ὅτι ὁ λαὸς της εἶχε παρακμάσει, ὅτι εἶχε ἐκβαρβαρωθεῖ. Τὰ συναισθήματα ποὺ τὸν κατεῖχαν ἦσαν οἶκτος γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες καὶ τὴν ἐρήμωσιν ποὺ βασιλεῦσε ἐν τῇ χώρᾳ καὶ νοσταλγία γιὰ τὸ ἀρχαῖον μεγαλεῖον. ... Ὡστόσο, ἂν παραβλέψουμε τίς ἀνακρίβειας καὶ τίς ἄλλας ἀδυναμίας, τὸ «Ὀδοιπορικὸν» τοῦ Chateaubriand εἶναι κείμενον κλασσικόν. Ἀποτελεῖ τὴν πιὸ συναρπαστικὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. ... Ἡ περιήγησις τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δὲν ἔχει μονάχα αἰσθητικὴν τελειότητα ἀλλὰ καὶ τὴ δύναμιν τῆς ὑποβολῆς, τοῦ

Ζούσε μόνιμα στο Άργος ο λόγιος γιατρός Διονύσιος Αβραμιώτης όταν έλαβε συστατική επιστολή του δραγουμάνου του γαλλικού προξενείου της Κορώνης Fornetti να φιλοξενήσει και να ξεναγήσει τον Chateaubriand που φθάνει στο Άργος στις 20 Αυγούστου.⁹⁹ Πραγματικά ο Έλληνας γιατρός του Άργους, κατοπινός κατήγορος του Chateaubriand, υποδέχτηκε τον Γάλλο λογοτέχνη και τον ξενάγησε. Ούτε μία μέρα δεν κράτησε ή παραμονή του Chateaubriand στο Άργος· ο Αβραμιώτης τον συνόδευσε μόνο στο φρούριο της Λάρισας.¹⁰⁰

«[Ο Αβραμιώτης] γύρισε τη συζήτηση γύρω από το Άργος. Μίλησε στον περιηγητή για τη Λάρισα, για τον Ίναχο, για τις Μυκήνες, για την Τίρυνθα, για το Ναύπλιο, αρχαίους και ένδοξους τόπους, αλλά ο Chateaubriand είχε το νου του στο φευγικό. Να ετοιμάσετε τα άλογα». Έπρεπε να φύγει χαράματα. Ο γιατρός τον συμβούλεψε να δει το θέατρο.

– Το είδα όταν έρχομαι στο Άργος, απάντησε ο ξένος.

– Παρατηρήσατε τις κερκίδες που έχουν ανοιχτεί στο βράχο;

– Όχι, όχι, δεν πλησίασα. Το είδα από μακριά, από τον δρόμο. Δεν μ' ενδιαφέρουν άλλωστε τέτοιες λεπτομέρειες».

Τον έπεισε τελικά να ανεβούν στην ακρόπολη του Άργους, τη Λάρισα. Ένθουσιάστηκε από τη θέα. Του μίλησε ο γιατρός για τις αρχαιότητες, για τα λείψανα των μνημείων, για το χρέος του σοφού ταξιδιώτη να έρευνήσει, να φωτίσει.

«Μου απάντησε ότι δεν είναι πλασμένος για τέτοιες δουλικές μελέτες, ότι του ήταν αρκετή μία ματιά από εκείνο το ύψωμα για να ξυπνήση στη μνήμη του τις γελαστές εικόνες του μύθου και της ιστορίας».

Ο Chateaubriand έδειχνε συνέπεια και ειλικρίνεια. Απορούσε ο λόγιος Ζακυθινός γιατρός. Τέτοιος περιηγητής δεν είχε ξαναβρεθεί στην Ελλάδα.

«– Αγαπητέ μου κύριε, δεν μοιάζετε διόλου με τους άλλους ταξιδιώτες, που δεν λογαριάζουν κόπους, κινδύνους, έξοδα για να δουν τα αρχαία λείψανα και να με συμπαθάτε που θα σάς πω ότι αυτή ή όδοιπορία που κάνατε έδω δεν θα σάς χρησιμέψει σε τίποτα. Το πολύ-πολύ να σάς χαρίση τίποτα θερμές που θα σάς βασανίσουν τον χειμώνα»¹⁰¹. Ο Chateaubriand

ύπαινιγμοῦ καὶ τοῦ ὄνειρου. Ἐπιβάλλει τὴν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ, γίνεται προσκύνημα ἀνάμεσα στὶς σκιὲς προσφιλῶν νεκρῶν. Οἱ φευγαλέες ματιὲς ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ἀνασταίνουν ἕναν μακρινὸ ἀφανισμένο κόσμον». (Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 268-282). Πβ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ο Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα 1968.

99. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 278, 292.

100. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 278, 280.

101. Alice Poirier, *Les notes critiques d'Avramiotti sur le Voyage en Grece de Chateaubriand*, Paris, 1929. (Μετάφρ. ἀπὸ τὸ λατινικὸ κείμενο τοῦ Αβραμιώτη ποὺ κυκλοφορήθηκε στὴν Πάδοβα τὸ 1816). (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ.

θὰ συνεχίσει τὸ γοργὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Ἀθήνα.¹⁰²

Σὲ ἄλλο πνεῦμα κινεῖται τὸ περιηγητικὸ ἔργο τοῦ Ἀγγλου λοχαγοῦ William Martin Leake ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ ὀλόκληρη πενταετία (1804-1810) κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναπολεόντειων πολέμων μὲ μυστικὴ στρατιωτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἀποστολή.¹⁰³

Στις 22 Φεβρουαρίου 1805 ἀρχίζει τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ William Martin Leake στὸν Μωριά, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στὸ Ἄργος· στις 12 Ἰουνίου 1805 ἀρχίζει τὸ δεῦτερο ταξίδι τοῦ William Martin Leake στὴ Β. Ἑλλάδα.¹⁰⁴ Στις 16 Φεβρουαρίου 1806 ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς ἀρχίζει τὸ δεῦτερο ταξίδι του στὸν Μωριά: Πάτρα, Γαστούνη, Τρίπολη, Ἀργολίδα.¹⁰⁵

293, καὶ σημ. 1, καθὼς καὶ τόμ. Γ.2, σ. 631). Πβ. G.D. Avramioti, *Alcuni cenni critici del dottore Gian – Dionysio Avramioti sul viaggio in Grecia che campone la prima parte dell itinerario da Parigi a Gerusalemme del signor F. A. de Chateaubriand, con varie osservazioni sulle antichita greche*. Padova, 1816. Avramioti (J. D.), *Les notes critiques d'Avramioti sur le Voyage en Grece de Chateaubriand*. Paris, 1929.

102. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 292-293.

103. «Ἀνήσυχο καὶ ἐρευνητικὸ πνεῦμα ὁ William Martin Leake συνδύασε τὴν ἀποστολὴ μὲ τὴν ἔρευνα, τὸν μυστικὸ πρᾶκτορα μὲ τὸν περιηγητὴ. ... Ἡ δραστηριότητά του ξεπερνᾷ τὰ πλαίσια τοῦ περιηγητισμοῦ. Ὑπῆρξε διπλωμάτης καὶ στρατιωτικὸς ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολόγος, τοπογράφος, νομισματολόγος, ἐπιγραφικὸς, γλωσσολόγος καὶ ἀρχαιοσυλλέκτης. Καρπὸς τῶν μακροχρόνιων καὶ πολυποίκιλων ἐρευνῶν του στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξαν δέκα πολύτομες ἐπιβλητικὲς ἐκδόσεις πολλῶν χιλιάδων σελίδων. ... Τὸ 1804 ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀναθέτει στὸν William Martin Leake μία σημαντικὴ μυστικὴ ἀποστολὴ στὶς εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας. Ἡ ἀποστολὴ βρίσκεται στὰ πλαίσια τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ πολέμου καὶ ἔχει χαρακτηριστὰ κατασκοπευτικὸ, στρατηγικὸ, διπλωματικὸ καὶ πολιτικὸ. ... Ἐτσι ἄρχισαν τὰ περίφημα ταξίδια τοῦ Ἀγγλου ἀξιωματικοῦ στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ μυστικὸς πρᾶκτορας μεταμορφώθηκε σὲ φιλέρευνον περιηγητὴ καὶ ὁ κατασκοπευτικὸς καὶ στρατιωτικὸς του ρόλος μασκαρεύτηκε μὲ τὸ προσωπεῖο τοῦ φιλόρχαιου γεωγράφου. Ἀλλὰ ὁ William Martin Leake ὑπῆρξε ἰδιοφυΐα καὶ στοὺς δύο ρόλους: καὶ ὡς μυστικὸς πρᾶκτορας καὶ ὡς ἐρευνητής. ... Ἡ ἐκδοσις τῶν ἐργασιῶν του θὰ κλιμακωθῇ μεταξὺ 1815 καὶ 1857. Ἀλλὰ τὰ κυρίως περιηγητικὰ χρονικά, τὸ τρίτομο «Ταξίδια στὸν Μωριά» καὶ τὸ τετράτομο «Ταξίδια στὴ Βόρεια Ἑλλάδα», θὰ κυκλοφορήσουν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἑλλήνων, τὸ 1830 καὶ τὸ 1835». (Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 317-325).

1830: William Martin Leake, *Travels in Morea*, τόμοι 1-2.

-1835: William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*.

-1846: Ὁ δεῦτερος τόμος τῆς *Topography of Athens καὶ Peloponnesiaca*, συμπλήρωμα τῶν *Travels in Morea*.

104. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 347, 375.

105. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 422.

Στὸ Ἄργος, γράφει, ἐπικρατοῦσε μεγάλη ἀνησυχία ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες προστατευομένους τῶν ξένων Δυνάμεων, ιδίως τῆς Ρωσίας. Ὁ πασὰς ζήτησε νὰ καταγραφεῖ ἡ παρουσία τῶν μπερατλήδων καὶ φερμανλήδων καὶ πρόσταξε νὰ μένουν μαζί μὲ τοὺς προξένους τους. Γενικὴ ἦταν ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ μέτρο εἶχε στόχο τοὺς Ὑδραῖους καὶ τοὺς Σπετσιώτες.¹⁰⁶

Γράφει ἐπίσης, ὅτι τὸ βιλαέτι τοῦ Ἄργους ἦταν φέουδο μίας σουλτάνας καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση νὰ προσφέρει καταλύματα στοὺς ταξιδιωτές. Ἀκόμα καὶ πασάδες ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὸν κάμπο ἔπρεπε νὰ σταθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη γιὰ ν' ἀλλάξουν τὰ ἄλογά τους. Τὰ προνόμια αὐτὰ εἶχαν προσελκύσει στὸ Ἄργος πολλοὺς εὐποροὺς Ἕλληνες. Ἀλλὰ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Leake τὰ προνόμια εἶχαν καταργηθεῖ καὶ ἡ πόλη ὑπέφερε πολὺ, καθὼς βρισκόταν πάνω στὴν κεντρικὴ ἀρτηρία ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν βορρᾶ στὴν Τριπολιτσά. Ὑπέφερε κυρίως ἀπὸ τοὺς θρασύτατους καὶ ἄνομους Τούρκους τοῦ Ἀναπλιοῦ.¹⁰⁷

Τὸ γειτονικὸ Ἀνάπλι, γράφει, βρισκόταν σὲ παρακμὴ. Ὡς τὸ 1790 ἦταν ἔδρα τοῦ πασᾶ τοῦ Μωριά καὶ συγκέντρωνε ὅλους τοὺς ἀγάδες, ἐνῶ τὸ Ἄργος συγκέντρωνε τοὺς Ἕλληνες προεστούς. Ἐτσι τ' Ἀνάπλι εἶχε μεταβληθεῖ σὲ τουρκικὴ πρωτεύουσα καὶ τὸ Ἄργος σὲ ἐλληνικὴ. Μὲ τὴ μετακίνηση ὅμως τῆς ἔδρας τοῦ πασᾶ στὴν Τριπολιτσά τὸ 1791 καὶ μία φοβερὴ ἐπιδημία ποὺ ἀκολούθησε ἄρχισε ἡ παρακμὴ. Τ' Ἀνάπλι ἐρημώθηκε. Τὸ 1806 εἶχαν ἀπομείνει μερικοὶ ἀγάδες γαιοκτήμονες τῆς Ἀργολίδας, ὁ γενιτσάραγας καὶ ἡ φρουρὰ τοῦ Παλαμηδίου (250 ἄνδρες), καθὼς καὶ μερικοὶ Ἕλληνες μαγαζάτορες καὶ τεχνίτες.¹⁰⁸

Ὁ Leake ἀκουσε νὰ λένε πὼς οἱ γυναῖκες τ' Ἀναπλιοῦ ἦσαν ὁμορφες καὶ οἱ Ἀργεῖτισσες ἄσχημες. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ, γράφει, ὀφειλόταν στὸ νερό. Τὸ Ἄργος ὑδρευόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ πηγὰδια, ἐνῶ οἱ Ἀναπλιῶτες ἔπιναν νερὸ ἀπὸ μία πηγὴ τῆς Τίρυνθας ποὺ ἔφτανε στὴν πόλη μὲ ὕδραγωγεῖο. Ὁ Leake πιστεύει πὼς αὐτὴ ἡ παράδοση ἔχει τὶς ρίζες της στὸν μῦθο γιὰ τὴν ἀρχαία πηγὴ τοῦ Ναυπλίου Κάναθο, ὅπου λουζόταν ἡ Ἥρα καὶ ξαναποχτοῦσε κάθε χρόνο τὴν παρθενιά της.¹⁰⁹

Ἀφήνοντας ὁ Leake στὶς 18 Μαρτίου 1806 τὸ Ἄργος θὰ διασχίσει τὴν

106. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Γ.1, σ. 422-423. Πβ. William Martin Leake, *Travels in Morea, London 1830*, τόμ. Γ', [1846], σσ. 344-345.

107. William Martin Leake, *ὁ.π.*, σ. 347. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Γ.1, σ. 424.

108. William Martin Leake, *ὁ.π.*, σ. 358-360. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Γ.1, σ. 424.

109. William Martin Leake, *ὁ.π.*, σ. 360. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Γ.1, σ. 425.

ὀρεινὴ Κυνουρία καὶ θὰ φτάσει στὸν Μυστρά.¹¹⁰

Τὸ Ἄργος ἐπισκεφθῆκε, καὶ στὰ δύο του ταξίδια, καὶ ὁ Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος John Galt, ποὺ ταξίδεψε δυὸ φορὲς στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ μεταξὺ 1809 καὶ 1811.¹¹¹ Ἐφοδιασμένος μὲ μπουγιουρδιά τῶν Τούρκων διοικητῶν, ὅπως ὅλοι οἱ συμπατριῶτες του περιηγητές, ἔσπευδε μόλις ἔφτανε σὲ χωριὸ ἢ πόλη, στὸ σπίτι τοῦ προεστοῦ καὶ ἀξίωνε κατάλυμα. Αὐτὸ ἔγινε καὶ στὸ Ἄργος. Ὁ προεστός, γράφει ὁ Galt, τὸν ὑποδέχτηκε «μὲ ὅλες τὶς συνηθισμένες ἀπατηλὲς καὶ χαμερπεῖς κολακεῖες αὐτοῦ τοῦ ἔθνους» καὶ τὸν ἔστειλε σ' ἓνα σπίτι πού, ὅπως τὸν βεβαίωσε, ἦταν ἔτοιμο γιὰ τὴ διανυκτέρευσή του. Πῆγε, κτύπησε τὴν ἐξώπορτα, ἀλλὰ οἱ νοικοκυραῖοι ἀρνῆθηκαν νὰ τὸν δεχτοῦν. «Ξαναγυρίσαμε στὸν προεστὸ καὶ τὸν παρακαλέσαμε νὰ μᾶς τακτοποιήσει. Ἐκεῖνος μᾶς εἶπε μὲ βάνανσο τρόπο νὰ πᾶμε στὴ φρουρά, νὰ πάρουμε στρατιῶτες καὶ νὰ παραβιάσουμε τὴν πόρτα. Ἀπελπισμένοι ἀπὸ τὴν ἀπροσδόκητὴ αὐτὴ ἀπάντησι τὸν μεταχειριστήκαμε ὅπως τοῦ ἄξιζε». Τρέχει ὁ Galt πάλι στὸν Τούρκο διοικητὴ ποὺ ἔδωσε ἀμέσως ἐντολὴ σ' ἓναν ἀξιωματικὸ νὰ ἐξασφαλίσει καταλύματα. Ἀλλὰ ὁ περιηγητὴς ἤθελε νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν Ἑλληνα ἀρχοντα. «Τὸν παρακάλεσαμε νὰ ἐπιμείνει γιὰ νὰ μᾶς φιλοξενήσει ὁ προεστός. Ἀλλὰ ὅπως μᾶς βεβαίωσε, χωρὶς εἰδικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ δὲν μποροῦσε

110. Σιμόπουλος Κυριάκος, ὁ.π., σ. 425.

111. «Ὁ Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος John Galt περιηγήθηκε ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ἡπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα καὶ συγκέντρωσε κάθε λογῆς πληροφοριακὸ ὑλικό. Ἐπιστρέφοντας στὴν πατρίδα του τύπωσε χωρὶς ἀργοπορία δυὸ ταξιδιωτικὰ χρονικά. Στὸ πρῶτο, μὲ τίτλο *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811; containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*. London 1812, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1812 μὲ διάφορες παρατηρήσεις καὶ στατιστικὰ στοιχεῖα, οἱ 137 πρῶτες σελίδες καλύπτουν τὶς περιηγήσεις του στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Μεσόγειο καὶ οἱ ὑπόλοιπες τὶς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὸν ἑλληνικὸ χώρο. Τὸ δεῦτερο χρονικό, μὲ τίτλο *Letters from Levant containing views of the state of society, manners, opinions, in Greece and several of the principal islands of Archipelago*, London 1813, κυκλοφόρησε ἓναν χρόνον ἀργότερα, σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν καὶ ἀναφέρεται στὴν κοινωνικὴ κατάστασι, τὰ ἥθη, τὰ ἔθιμα καὶ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ στὴν ἡπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. ... Εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους Εὐρωπαίους περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ποὺ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἀρχαιότητες παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει φιλολογικὴ κατάρτισι. Φιλοδοξεῖ νὰ ἐπισκεφθεῖ ἀγνωστους ὡς τότε τόπους καὶ νὰ ἀποκαλύψει πρωτοφανέρωτους τρόπους ζωῆς. ... Ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ περιέργα, καταγράφει συνομιλίες, ὀνόματα, ἀνέκδοτα. Δὲν συμπαθεῖ τοὺς Ἑλληνας. Τὰ αἰσθημάτων του εἶναι καταφρόνησι ἀνάμικτη μὲ οἶκτο. Οὔτε πιστεῦει στὴν ἀναγέννησι καὶ στὸν ἐθνικὸ ξεσηκωμό. Διαπιστώνει παντοῦ ἐκφυλισμὸ καὶ παρακμὴ» (Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 1800-1810*, τόμ. Γ.1, 1997^ς, σ. 521).

νὰ κάνει τίποτα. Μὰς ἔστειλε σ' ἓνα ἄλλο σπίτι ὅπου κατοικοῦσαν μόνο γυναῖκες. Ἀρνήθηκαν ν' ἀνοίξουν τὴν πόρτα. Ἀρχίσαμε νὰ παραμερίζουμε τὶς εὐγένειες. Ἀλλὰ πρὶν ἀσκήσουμε βία προσπαθήσαμε νὰ τὶς πείσουμε νὰ μᾶς ἀνοίξουν. Κι' ἐνῶ συζητοῦσε μαζί τους ὁ δραγουμάνος, τρέχει ὁ ἀξιωματικὸς στοὺς φρουραρχεῖο καὶ φέρνει μία ντουζίνα στρατιῶτες. Σὲ μία στιγμή σκαρφάλωσαν στοὺς τοίχους, ἔσπασαν τὶς πόρτες καὶ εἴχαμε τὴν ἐνδοξη ἱκανοποίηση νὰ μποῦμε, σὰν ἥρωες θριαμβευτές, ἀνάμεσα στὶς κραυγὲς καὶ τοὺς θρήνους τῶν πανικόβλητων καὶ ἀνυπεράσπιστων γυναικῶν». Τὴν ἄλλη ἡμέρα καινούργια παράπονα στὸν διοικητὴ γιὰ τὸν προεστό. Δὲν εἶναι στοὺς χέρι μου, εἶπε, νὰ τὸν τιμωρήσω. Πρόσταξε ὅμως νὰ φέρουν μπροστὰ τοῦ τὸν νοικοκύρη τοῦ πρώτου σπιτιοῦ ποὺ ἀρνήθηκε νὰ δεχτῇ τοὺς ξένους καὶ ρώτησε τὸν Galt τί ἐπιθυμεῖ: νὰ τὸν τιμωρήσει μὲ φάλαγγα, μὲ φυλακὴ ἢ μὲ πρόστιμο. Ἀλλὰ ὁ Ἀγγλὸς ἀποφάσισε νὰ δείξει γενναιοψυχία καὶ τὸν συγχώρεσε.¹¹² Ὁ John Galt θὰ συνεχίσει τὸ ταξίδι πρὸς τὴ βόρεια Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἀργότερα, (στὸ πρῶτο πάντα ταξίδι του), θὰ ἐπιστρέψει καὶ θὰ διασχίσει καὶ πάλι τὴ Βόρεια Πελοπόννησο.¹¹³

Ἀλλὰ καὶ στοὺς δευτέρου ταξίδι τοῦ ὁ John Galt θὰ περιηγηθεῖ καὶ πάλι τὴν Πελοπόννησο. Στὴν Κόρινθο ὁ δραγουμάνος τοῦ John Galt μίσθωσε τέσσερα ἄλογα γιὰ τὸ Ἄργος κι' ἓναν ἀγωγιάτη γιὰ ὀχτῶ σελίνια, χωρὶς νὰ ἀποκαλύψει ὅτι προοριζόταν γιὰ Ἀγγλὸ ταξιδιώτη. Ὅταν ὅμως παρουσιάστηκε ὁ περιηγητής, ἀρνήθηκε ὁ Ἕλληνας νὰ ἐκτελέσει τὴ συμφωνία.

—Ἐπρεπε νὰ μοῦ πεῖς ὅτι τὰ ἄλογα εἶναι γιὰ μυλόρδο!

Τελικὰ ἔκλεισαν συμφωνία διπλασιάζοντας τὸ ποσόν. Ταξιδεύοντας ὁ John Galt πρὸς τὸ Ἄργος, μέσα στὴν ἐρημιά, τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴ φτώχεια, ἀναλογίζεται τὴν τραγικὴ μοῖρα τοῦ τόπου καὶ γράφει σχετικά: «Ἕνας περήφανος λαὸς εἶναι σκλαβωμένος σὲ μία φυλὴ ποὺ τὸν βλέπει μὲ τὴν ἔσχατη καταφρόνηση. Ἡ γῆ καλλιεργεῖται ἄθλια καὶ ἡ παραγωγὴ εἶναι ἀσήμαντη. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μωριά μόνις φτάνει τώρα τὶς 400.000 ψυχές. Αὐτὰ εἶναι τὰ ὀλέθρια ἀποτελέσματα τῆς δουλείας. Ὅσοσο δὲν πρέπει νὰ κατηγοροῦμε τοὺς καταπιεστές γιὰ τὴν παρακμὴ αὐτοῦ τοῦ ἔθνους. Ἡ εὐθύνη ἀνήκει στοὺς καταπιεζομένους. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς τυραννίας – εἴτε προέρχεται ἀπὸ νόμους εἴτε ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἄτομα – ποὺ

112. John Galt, *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811; containing statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*. London 1812, σ. 172-173. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 524-525.

113. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 536-537.

114. John Galt, *Letters from Levant containing views of the state of society, manners, opinions, in Greece and several of the principal islands of Archipelago*. London 1813, σ. 69, 71-72. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 539.

ὀδηγεῖ στὴν κατάλυση τῶν ἐλευθεριῶν μίας πολιτισμένης κοινότητας, ὀφείλεται στὰ ἐλαττώματα τοῦ ἴδιου του λαοῦ». ¹¹⁴ Ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος ¹¹⁵ ἐρμηνεύοντας τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Galt γράφει ὅτι ὁ John Galt εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴ θεωρία πὺν μονότονα ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι σχεδὸν οἱ περιηγητὲς τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου: οἱ Ἕλληνες εἶναι ἄξιοι τῆς μοίρας τους.

Ἐνα ἄλλο τώρα εἰκονογραφημένο χρονικό, ἀπὸ τὰ σημαντικότερά της προεπαναστατικῆς περιόδου, εἶναι τοῦ Ἀγγλου περιηγητῆ T. Smart Hughes πὺν κυκλοφόρησε τὸ 1820, ἕξι χρόνια μετὰ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως οἱ περισσότεροι Ἀγγλοι περιηγητὲς ὕστερα ἀπὸ τὸν Byron, ἔτσι καὶ ὁ T. Smart Hughes, κλασσικὸς φιλόλογος –ἀργότερα θὰ χειροτονηθεῖ ἱερέας–, θὰ ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα μὲ κύριο ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Ἰωάννινα. Οἱ περιηγήσεις του ἄρχισαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1813 καὶ τελείωσαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 1814. ¹¹⁶ Τὸν συνόδευε ὁ συμπατριώτης του Robert Townley Parker ¹¹⁷.

Ἡ ἀρχαιολογία καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ T. Smart Hughes. Ὅσὸσο οἱ σελίδες πὺν ἀναφέρονται στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα προσφέρουν μία πιστὴ ἀπεικόνιση τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου καὶ μία σχετικὰ ἀντικειμενικὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων πὺν ξετυλίχτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ του. Ὁ T. Smart Hughes ἔμεινε στὰ Ἰωάννινα πολλοὺς μῆνες, μίλησε πολλές φορές μὲ τὸν Ἀλῆ πασᾶ. Ὁ Hughes ἔβλεπε μὲ οἶκτο τοὺς συγχρόνους του Ἕλληνες. Ἦταν μία συφοριασμένη φυλὴ πὺν κατοικοῦσε στὴ γῆ τῶν ἀρχαίων ἡρώων. ¹¹⁸ Ἡ χαμέρπεια –ἔγραφε– πὺν τοὺς χαρακτηρίζει καὶ ἡ δολιότητα δὲν εἶναι ἐγγενὴ ἐλαττώματα. ¹¹⁹

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Byron εἶναι ὀλοφάνερη. Ὁ Hughes πιστεύει ὅτι οἱ Ἕλληνες, βυθισμένοι στὴν ἀμάθεια καὶ τὴν ἠθικὴ ἐξαχρείωση, πρωτογνώρισαν τὰ μεγαλουργήματα τῶν προγόνων τους καὶ συνειδητοποίησαν τὸ δικαίωμά τους νὰ ζήσουν ἀνεξάρτητοι, χάρη στοὺς ξένους περιηγητὲς. Ἀλλὰ γιὰ νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοὺς χρειάζεται παιδεία. Γιατί μόνο μὲ τὴν παιδεία, ὅπλο ἰσχυρότερο ἀπὸ κάθε πανοπλία, θὰ ἀφυπνισθοῦν οἱ λαϊκὲς μάζες. «Ὅταν τὰ αἰσθήματα τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ ριζωθοῦν στὶς ψυχὲς ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ἀναπτυχθοῦν κατὰ τὴ νεα-

115. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 539.

116. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 221.

117. Οὐσιαστικὰ ὁ Hughes συνόδευε τὸν Parker. Ἦταν ὁ κηδεμόνας του.

118. T. Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τόμος Α', London 1820, σ. 102. Πβ.: Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1800-1810*, τόμος Γ.2, 1997⁵, σ. 221, καὶ σημ. 2 στὴν ἴδια σελίδα.

119. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 164. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 221.

νική και καρποφορήσουν κατά την ώριμότητα, τότε μόνον τὰ τέκνα τῆς Ἑλλάδας θὰ μπορέσουν νὰ ἀποσείσουν τὸν ζυγὸν τῆς δουλείας, ἀκριβῶς ὅπως τὸ λιοντάρι ἀποτινάζει τὶς δροσοσταλίδες ποὺ ἔχουν ἐπικαθίσει στὴ χαίτη του. Πόσο μακρινὴ εἶναι αὐτὴ ἡ στιγμή μονάχα ὁ Θεὸς γνωρίζει».¹²⁰ Ὡστόσο ὁ Hughes παραδέχεται ὅτι στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1813-1814 κυριαρχοῦσε πατριωτικὸς πυρετός.¹²¹ Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν ἡ πρώτη διαπίστωσή του μόλις πρωτοπάτησε στὸν Μωριά. Γράφει σχετικὰ: «Τὸ πάθος γιὰ ἐκδίκηση κρυφοκαίει στὴν καρδιὰ αὐτοῦ τοῦ τυραγνισμένου λαοῦ. Εἶναι ἡ ἀθέατη φωτιά ἐνὸς ἡφαιστείου».¹²² Καὶ προφητεύοντας τὰ γεγονότα ποὺ θὰ ξετυλιχθοῦν λίγα χρόνια ἀργότερα στὸν Μωριά προσθέτει: «Ἄς τρέμουν οἱ Τούρκοι τὴν ἔκρηξή του. Τίποτα δὲν θὰ τοὺς σώσει, ἂν ἡ αἴσθησις τῆς ἀπεριόριστης ἐξουσίας τοὺς κρατήσῃ βυθισμένους στὸν λήθαργο».¹²³

Ἀπὸ τὴ Σικελία οἱ δυὸ Ἀγγλοὶ περιηγητὲς πέρασαν, ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1813, στὴν ἀγγλοκρατούμενη Ζάκυνθο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Πάτρα, καὶ κατευθύνονται στὴν Τριπολιτσά, τὴν ἔδρα τοῦ πασᾶ. Τὸν Βελὴ εἶχε ἀντικαταστήσει ὁ Ἰντζελί Ἀχμέτ,¹²⁴ (ποὺ ἀνέλαβε στίς 2-9-1812). Γενικὴ κατῆφεια ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη. «Περνώντας στοὺς δρόμους εἶδαμε τὰ σημάδια τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς παρακμῆς στὴν ὑπεροπτικὴ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων καὶ στὴν ταπεινωμένη καὶ ἔμφοβη στάση τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ».¹²⁵ Ὁ πασὰς ἀρνήθηκε νὰ τοὺς δεχτεῖ, ἔδειξε «ἐχθρότητα», πρόσταξε νὰ μὴν τοὺς ἐφοδιάσουν μὲ ἄλογα καὶ ἀπαγόρευσε τὴ μετάβασή τους στὴ Σπάρτη.¹²⁶

Τελικὰ οἱ ξένοι κατόρθωσαν, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Νουρήμπεη τῆς

120. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 168-170. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., τόμ. Γ.1, σ. 222. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ ὁ Hughes θὰ βρεθεῖ στὸ φιλελληνικὸ στρατόπεδο.

121. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Le Grece au temps des Lumieres*, Geneve 1969, σ. 581. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Γ'. Θεσσαλονίκη 1980, σ. 662.

122. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 173-174. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 222. Ὁ Hughes ἐξάγει τὴ συνήθεια τῶν Ἑλλήνων, (ιδίως στὸν Μωριά), νὰ δίνουν στὰ παιδιά τους ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ἀποτελεῖ, μαζί μὲ τὴ δίψα γιὰ μάθησις καὶ τὴν ἐπιστροφὴ στὸν ἑνδοξο προγονικὸ κόσμο, μία στάση ψυχῆς, μία ἐκδήλωσις φιλελευθερισμοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν ἀφυπνισμένη ἐθνικὴ συνείδησις, τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀναγεννητικὴ ὁρμή, προμηνύματα ὅλα τῶν μεγάλων γεγονότων ποὺ κυφοροῦνται στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. (Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 222 ὑπόσημ. 2).

123. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 173-174. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 222, σημ. 2.

124. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 180. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 223.

125. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 180-184. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 223-224.

126. T. Smart Hughes, ὁ.π., σ. 184. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 224.

Κορίνθου, πού ἔτυχε νὰ βρίσκεται στὴν Τριπολιτσά, νὰ ἐξασφαλίσουν μπουγιουρδὶ γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Ἰσθμοῦ. Μπαίνοντας στὸ Ἄργος, ἔφιπποι καὶ μὲ Τοῦρκο συνοδὸ βρέθηκαν ξαφνικὰ μπροστὰ σὲ ἓναν γαῖδαρο πού, φορτωμένος φρύγανα, ἔπιανε τὴ μέση τοῦ δρόμου. «Γνωρίζοντας τὸν πεισματικὸ χαρακτήρα τοῦ τετραπόδου παραμερίσαμε, γράφει, ἀφήνοντας τὸν γαῖδαρο νὰ περάσει. Ἀλλὰ ὁ τζοχαντάρης (ὁ Τοῦρκος φρουρὸς καὶ συνοδός) μας δὲν ἐννοοῦσε νὰ μετακινηθεῖ οὔτε βῆμα. Ἐνας μουσουλμάνος νὰ παραχωρήσει τὸν δρόμο σὲ ἓναν γαῖδαρο; Θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς κάνει τόπο γιὰ νὰ περάσει ἓνας Ἕλληνας. Καὶ ἡ σκέψη μονάχα γιὰ μία τέτοια παραχώρηση θὰ ἦταν ἐξευτελισμός. Στεκόταν, λοιπόν, ὁ τζοχαντάρης ἀκίνητος στὴ μέση τοῦ δρόμου ὥσπου ἦρθε καταπάνω του τὸ δεμάτι μὲ τὰ φρύγανα κι ἀναγκάστηκε ἔτσι νὰ παραμερίσει. Ὁ τζοχαντάρης δὲν θεώρησε τὸν γαῖδαρο ἄξιο νὰ δεχτεῖ τίς συνέπειες τῆς ὀργῆς του. Χύμηξε πάνω στὸ ἀφεντικό του, τὸν γαῖδουρολάτη πὺν ἀκολουθοῦσε τὸ φορτωμένο ζωντανό, καὶ ὑψώνοντας τὸ ἄσπρο του ρόπαλο, τὸν χτύπησε ἐπανειλημμένα στὸ κεφάλι. Αἵματα ἄρχισαν νὰ τρέχουν. Ὁ δύστηχος Ἕλληνας δὲν τόλμησε οὔτε νὰ σκούξει, οὔτε νὰ διαμαρτυρηθεῖ. Ἦξερε πὼς στὴν παραμικρὴ ἐκδήλωση δυσαρέσκειας ὁ Τοῦρκος θὰ τραβοῦσε τὸ σπαθὶ ἢ τὴν πιστόλα του. Κι' ὁ πιὸ φτωχὸς Ἀγγλος, πὺν ἔχει λόγους νὰ παραπονιέται γιὰ τὴν τύχη του, βλέποντας αὐτὴ τὴ σκηνή, θὰ δόξαζε τὸν Θεὸ γιὰ τὴν πατρίδα πὺν τοῦ ἔδωσε».¹²⁷

Στὸν Μωριά περιηγήθηκαν κατὰ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο καὶ τρεῖς διάσημες Ἀγγλίδες: ἡ λαίδη Ἑλγιν, σύζυγος τοῦ Ἀγγλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ λαφυραγωγὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Παρθενώνα, ἡ πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας Καρολίνα, κόρη τοῦ δούκα τοῦ Μπρούνσβικ καὶ τῆς ἀδερφῆς τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Γ' Αὐγούστας καὶ σύζυγος τοῦ διαδόχου τοῦ ἀγγλικοῦ θρόνου, τοῦ μελλοντικοῦ Γεωργίου Δ', καὶ ἡ λαίδη Hester Stanhope, ἀνιψιά, γραμματέας καὶ μυστικοσύμβουλος τοῦ πρωθυπουργοῦ Οὐἰλλιαμ Πίτ. Οἱ δυὸ πρῶτες θὰ ἐπισκεφθοῦν καὶ τὸ Ἄργος.¹²⁸

Ἡ λαίδη Ἑλγιν ταξίδεψε ἀρχῆς Ἀπριλίου 1802 στὴν Ἑλλάδα οἰκογενειακῶς: μὲ τὸν σύζυγο, τὰ παιδιὰ καὶ πολυπρόσωπη ἀκολουθία, γραμματικούς, ὑπαλλήλους, ὑπηρέτες κ.λ.π. Ἐφτάσαν στὴν Ἀθήνα μὲ συνοδεία ἓνα πολεμικὸ μπρίκι καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὸ σπίτι τοῦ ὑποπροξένου τῆς Ἀγγλίας Λογοθέτη. Κατὰ τὸν Ἀπρίλιο καὶ τὸν Μάιο ἡ οἰκογένεια Ἑλγιν θὰ πραγματοποιήσῃ τὸν γύρο τοῦ Μωριά. Στὸ Ἄργος θὰ καταλύσουν στὸ ἀρχοντικό τοῦ κοτσάμπαση Βλασσόπουλου, πὺν ἦταν μαρα-

127. T. Smart Hughes, *ὁ.π.*, σ. 218-219. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 225.

128. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 315.

τάριος (προστατευόμενος) τῶν Ἀγγλων.¹²⁹ Ὁ Βλασσόπουλος ἐνεργοῦσε ἀνασκαφές στὴν περιοχὴ γιὰ λογαριασμό τοῦ Ἑλγιν.¹³⁰ Ἐπιστολὴ τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν συνεργείων τῆς λειλασίας Lusieri πρὸς τὸν Ἑλγιν (4 Ἰουλίου 1804) ἀναφέρει ὅτι πλήρωσε 655 γρόσια στὸν Βλασσόπουλο γιὰ τὶς ἀνασκαφές στὸν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα.¹³¹

Ἡ πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας Καρολίνα, σύζυγος τοῦ διαδόχου τοῦ ἀγγλικοῦ θρόνου, τοῦ μελλοντικοῦ Γεωργίου Δ', θὰ ἐπιχειρήσει τὸ 1814, σὲ ἡλικία 46 χρόνων, ἓνα ταξίδι ἀναψυχῆς στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀνατολή –φυγὴ ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ βάσανα –γιατί ὁ γάμος τῆς μὲ τὸν μέθυσο διάδοχο ἀποτελοῦσε ἐπιχείρηση πολιτικῆς σκοπιμότητος καὶ ναυάγησε ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα. Στὴν Ἑλλάδα ἔφτασε τὸν Μαῖο τοῦ 1816 μὲ πολυάριθμη συνοδεία καὶ τὸν ἐραστή τῆς Ἰταλὸ Bergami. Βγαίνοντας στὸν Πειραιᾶ ἔμαθε πὼς ἡ μοναχοκόρη τῆς παντρεύτηκε τὸν Λεοπόλδο τοῦ Βελγίου, ὑποψήφιο ἀργότερα γιὰ τὸν ἐλληνικὸ θρόνο. Ἡ πριγκίπισσα θὰ περιηγηθεῖ καὶ ἓνα τμῆμα τοῦ Μωριᾶ. Τὸ δρομολόγιο: Πειραιᾶς, Αἴγινα, Ἐπίδαυρος, Ἄργος, Σικυώνα, Κόρινθος, Ἐλευσίνα, Αθήνα. Στὸ Ἄργος θὰ ἐπισκεφθεῖ καὶ τὸ δημόσιο ἐλληνικὸ σχολεῖο.¹³² Ρώτησαν τὸν διδάσκαλο γιὰ τὰ μαθήματα. Εἶπε ὅτι «δίδασκε γραφὴ, ἀριθμητικὴ, ἀστρονομία, φυσικὴ καὶ ρητορικὴ»¹³³.

Στὸν καιρὸ τῆς πανούκλας¹³⁴ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἓνας νεαρὸς

129. The letters of Mary Nisbet of Dirleton Countess of Elgin, Arranged by Lieut. – Colonel Nisbet Hamilton, Grant, London 1926, σ. 184 [καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση: Μαίρης Νίσμπετ Ἑλγιν, Πὼς λειλατήθηκαν τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκρόπολης, μετάφρ. Ἑφης Ματθαίου, ἔκδ. Τολίδη]. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 316, καὶ σημ. 4 στὴν ἴδια σελίδα.

130. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 316.

131. Γεννάδιος Ἰωάννης, Ὁ λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Αθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837. Ἐν Αθήναις 1930, σ. 11, σημ. 23. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 316, σημ. 4.

132. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 322.

133. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ Ἄργος τὰ ἀναφέρει ἡ Louise Demont, *Voyages and travels of her Majesty Caroline, Queen of Great Britain, including visits to various part of Germany, France, Italy, Greece, Palestine etc., etc., by one of her Majesty's Suite*. London 1821, σ. 517 (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, ὁ.π., σ. 323-324, σημ. 1 στὴ σ. 323).

134. «Μετὰ τὸ 1810 δὲν γίνεται λόγος γιὰ δεινοπαθήματα τοῦ πληθυσμοῦ [τῆς Πελοποννήσου] καὶ γιὰ ἀποδημίες. Φαίνεται μάλιστα ὅτι στὴν περίοδο 1800-1821 ἡ Πελοπόννησος δὲν ὑπέφερε οὔτε ἀπὸ θανατηφόρες ἐπιδημίες. Ὁ Μιχαὴλ Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*. Athen 1939 καὶ φωτοανατύπωση, Αθήνα 1978, σ. 282, ἔχει παρατηρήσει ὅτι στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν παρουσιάστηκαν μεγάλες ἐπιδημίες. Ἡ ἐμφάνιση πανώλους δυὸ φορές, μία στὴ Μεθώνη τὸ

Ἀγγλος σπουδαστὴς τῆς Ὀξφόρδης, ὁ Peter Edmud Laurent. Μαζί μὲ δύο φίλους του ἔφτασε τὸ 1818 στὴν Κωνσταντινούπολη διαμέσου Βενετίας. Σκόπευε νὰ διασχίσει τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀλλὰ ἡ ἐπιδημία τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψει βιαστικὰ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Μπῆκε σὲ ἓνα καράβι καὶ βγῆκε στὴν Ἀττικὴ. Παρέμεινε στὴν Ἀθήνα ἓναν μῆνα. Ἀλλὰ ὅταν ἡ πανοῦκλα ἔφτασε στὴν Εὐβοία ἐγκατέλειψε τὴν πόλη καὶ ἄρχισε περιηγήσεις στὸν Μωριά.¹³⁵ Κρατοῦσε ἡμερολόγιο, σημείωνε τὰ περιστατικὰ τοῦ ταξιδιοῦ του, εἰκόνες καὶ περιέργα, συνομιλίες, παρατηρήσεις, κατέγραφε πολὺτιμες μικρολεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γί' αὐτὸ τὸ ὁδοιπορικὸ του εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ γλαφυρὰ τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων.¹³⁶ Τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα ἄρχισε ἀπὸ τὴ Τζιά καὶ ἀκολουθοῦν Χίος, Κωνσταντινούπολη, Πειραιάς, Ἀθήνα.¹³⁷

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1818 ὁ Peter Edmud Laurent ξεκίνησε γιὰ περιήγηση στὸν Μωριά ἀκολουθώντας τὸ καθιερωμένο δρομολόγιο: Πειραιάς - Αἴγινα - Ἐπίδαυρος. Ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο στὸ Ἀνάπλι καὶ τὸ Ἄργος. Φτάνοντας στὶς παρυφές τῆς πόλης τοῦ Ἀργους εἶδε μίαν κατασκήνωσιν τσιγγάνων. Οἱ τέντες τους ἦταν ἀπὸ δέρμα· κοπάδια ἀπὸ παιδιὰ κυκλοφοροῦσαν ὁλόγυμνα. Τὸ τσιγγαναριὸ ἀποζοῦσε μὲ τὴ σιδεράδικη τέχνη καὶ τὶς «μοῖρες».¹³⁸

Τὸν Laurent τὸν ἐντυπωσιάζει τὸ ὅτι ἡ πόλη τοῦ Ἀργους εἶχε φαρδεῖς καὶ σχετικὰ καθαρὸς δρόμους¹³⁹. Σημειωτέον ἐδῶ ὅτι τὴν καθαριότητα τῆς πόλης τοῦ Ἀργους τὴν ἐπισημαίνει καὶ ἓνας ἄλλος Ἀγγλος περιηγητής, ὁ William Turner γράφοντας σχετικὰ: «Τὴν καθαριότητά του θὰ τὴν ζήλευε ὅποιαδήποτε εὐρωπαϊκὴ πόλη»¹⁴⁰.

Ὁ Peter Edmud Laurent ἐπισημαίνει ἐπίσης ὅτι οἱ εὐποροὶ Ἀργεῖτες

1815 καὶ μία στὸ Ἄργος τὸ 1819, δὲν φαίνεται νὰ προκάλεσαν μεγάλες ἀπώλειες». Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία καὶ ἐμπόριο στὴν προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο 1793-1821*. Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1980, σ. 44, καὶ σημ. 40 στὴν ἴδια σελίδα, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ τεκμηριωτικὴ βιβλιογραφία.

135. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 473.

136. Laurent (Peter Edmud), *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819*. London 1821. Πρβλ. Κ. Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 473.

137. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 473-476.

138. Peter Edmud Laurent, ὁ.π., σ. 138. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 476.

139. Peter Edmud Laurent, ὁ.π., σ. 138-139. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 476.

140. Ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς William Turner, *Journal of a tour in the Levant*. London 1820, τόμοι 1-3, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1813 γυρίζοντας ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα θὰ περάσει ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα, τὴ Ρούμελη καὶ τὸν Μωριά, γράφει αὐτὰ στὸν τ. Α', σ. 285. (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν Σιμόπουλο Κυριάκο, ὁ.π., σ. 476 σημ. 5).

ἔβαφαν τὰ σπίτια τους μὲ ζωρὰ χαρούμενα χρώματα¹⁴¹. Ἦταν Κυριακή, γράφει, ἡμέρα τοῦ παζαριοῦ. Τὸ Ἄργος εἶχε πλημμυρίσει ἀπὸ χωριάτες. Οἱ δρόμοι γεμάτοι ἀπὸ στίβες παπουτσιῶν καὶ ὑφασμάτων καὶ ἀπὸ φρούτα κάθε λογῆς. Μεγάλος συνωστισμός. Ἀλλὰ ὅταν πέρασε τὸ μεσημέρι ἡ πόλη ἄδειασε μεμιάς καὶ ξαναβρῆκε τὴν μελαγχολικὴ τῆς γαλήνης. Κάθε τόσο σταματοῦσαν τὸν περιηγητὴ Ἕλληνες γιὰ νὰ τοῦ προσφέρουν ἀρχαιότητες.¹⁴² Ὅλοι πίστευαν πῶς τὸ κάστρο –ἢ Λάρισα– ἦταν στοιχειωμένο. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ καὶ τὸ μοναστήρι πού βρισκόταν στὰ ριζὰ τῶν τειχῶν. Ὁ περιηγητὴς δυσκολεύτηκε πολὺ νὰ βρεῖ τολμηρὸ ὁδηγό.¹⁴³ Ἀπὸ τὸ Ἄργος ὁ Peter Edmund Laurent ὁδύετο πρὸς τὴν Κόρινθο.¹⁴⁴

Καὶ κλείνουμε τὴν χορεία τῶν ξένων περιηγητῶν πού ἐπισκέφθηκαν καὶ τὸ Ἄργος προεπαναστατικὰ¹⁴⁵ μὲ τὸν νεαρὸ Γάλλο διπλωμάτη ὑποκόμη De Marcellus, διορισμένο τὸ 1816 στὴν πρεσβεία τῆς Κωνσταντινούπολης, πού περιηγήθηκε τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 1816 ὡς τὸ 1820, μὲ τὸν Ὅμηρο στὸ χέρι. Τὸ ταξιδιωτικὸ του χρονικὸ θὰ κυκλοφορήσει 19 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία.¹⁴⁶ Τὸ βιβλίο τοῦ Marcellus εἶναι γραμμένο σὰν μυθιστόρημα, μὲ ἀνέκδοτα καὶ περιεργα, μὲ «σατωβριανδικές» περιγραφές τῶν τοπίων, ἀλλὰ καὶ μὲ θελκτικὲς εἰκόνες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κυρίως ὅμως ἱστορεῖ μὲ περηφάνεια τὸ μεγάλο του κατόρθωμα: τὴν ἀρπαγὴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου, σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου.¹⁴⁷

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1820, ὁ Marcellus ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐκδράμει στὸ Ἄργος. Μπῆκε σ' ἓνα δημόσιο σχολεῖο. Τὰ παιδιά διάβαζαν καὶ ἐπαναλάμβαναν ὅλα μαζὶ μεγάλῳφωνα τὸ μάθημα τῆς ἡμέρας. Ὁ διδάσκαλος ἐξήγησε στὸν περιηγητὴ τὴ μέθοδο διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔδειξε τὰ βιβλία πού χρησιμοποιοῦσε: τὴ γραμματικὴ τοῦ Λάσκαρι, μερικὰ ἀποσπάσματα ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασσικῶν τυπωμένα στὴν Κέρκυρα, καὶ τὴν ρητορικὴ τοῦ Οἰκονόμου. Ὑστερα ὁ διδάσκαλος κάλεσε τοὺς πιὸ καλοὺς μα-

141. Peter Edmund Laurent, *ὁ.π.*, σ. 138-139. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 476.

142. Peter Edmund Laurent, *ὁ.π.*, σ. 139. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 476.

143. Peter Edmund Laurent, *ὁ.π.*, σ. 141. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 476-477.

144. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 477.

145. Γιὰ τὴν χορεία τῶν ξένων πού ἐπισκέφθηκαν καὶ τὸ Ἄργος στὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 Πβ. Κ. Σιμόπουλος, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, (ἀπομνημονεύματα, χρονικά, ἡμερολόγια, ὑπομνήματα, ἀλληλογραφία ἐθελοντῶν, διπλωματῶν, εἰδικῶν ἀπεσταλμένων, περιηγητῶν, πρακτόρων κ.ἄ.), τ. Α' (1997³, τ. Β' (1997³), τ. Γ' (1997³), τ. Δ' (1982), τ. Ε' (1984).

146. De Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*. Paris 1839. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 529 σημ. 2.

147. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 530.

θητὲς νὰ ἀπαγγεῖλουν μερικὲς σκηνὲς ἀπὸ τὸ ἡρωϊκὸ δράμα: Ὁ Λεωνίδας στὶς Θερμοπύλες, δράμα ποὺ εἶχε δημοσιευθεῖ τὸ 1816 μὲ δαπάνες ἐνὸς Ὑδραίου καπετάνιου.¹⁴⁸

Καταληκτικὰ ἐπισημαίνουμε ὅτι τὰ κείμενα μὲ τὶς ἐντυπώσεις τῶν ὡς ἄνω Εὐρωπαίων ποὺ περιηγήθηκαν ἑλληνικὲς περιοχές, καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τὸ Ἄργος, στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπανθισμένα καὶ ἀξιολογημένα ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο ποὺ χρησιμοποιήσαμε καὶ ἐμεῖς στὴ μελέτη μας αὐτὴ χωρὶς δυνατότητα βέβαια παραβολῆς τους μὲ ὅλα τὰ πρωτότυπα, πλὴν ὀρισμένων ὑπαρχόντων στὴν προσωπικὴ μου βιβλιοθήκη (Leak, Πουκεβίλ, Σατωβριάνδος), εἶναι ἄφθονα, περιέχουν πλῆθος πληροφορίες γιὰ ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ βίου τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀξία τους κυμαίνεται ἀπὸ πολὺ σημαντικὴ ἕως ἐντελῶς ἀσήμαντη¹⁴⁹. Ἡ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία ἔχει συχνὰ χρησιμοποιήσει τὰ περιηγητικὰ κείμενα ὡς πηγὴ, κάποτε μάλιστα ὡς μοναδική, γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Τουρκοκρατίας. Βέβαια, τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀπόλυτη ἱστορικὴ πηγὴ, πρὶν οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχουν ἐπαληθευτοῦν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ ἀρχειακὲς πηγές¹⁵⁰.

148. De Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, Paris 1839, σσ. 395-396. Ὁ Marcellus παραθέτει καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ τοῦ ἡρωικοῦ δράματος «Ὁ Λεωνίδας στὶς Θερμοπύλες», μεταφρασμένα στὰ γαλλικά. Πβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 551, καὶ σημ. 5 στὴν ἴδια σελίδα.

149. Μία ἀξιολόγηση τῶν περιηγητικῶν κειμένων ἐγίνε παλαιότερα ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ ὁμάδα ἐρευνητῶν (βλ. περιοδ. *Ἐποχές* 1966 καὶ ἰδιαίτερο συλλογικὸ τόμο μὲ τίτλο *Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο*, Αθήνα 1968). Πρόσφατα ἐγίνε μία νέα ἀποτίμηση τοῦ περιηγητισμοῦ ἀπὸ τὴ Λουκία Δρούλια «Ξένοι περιηγητὲς στὴν Ἑλλάδα», *Διαβάζω*, ἀρ. 13 (Αὐγ.-Σεπτ. 1979), σσ. 41-47. Πβ. Βασίλης Κρεμμυδᾶς, *Συγκυρία καὶ ἐμπόριο στὴν προεπαναστατικὴ... ὁ.π.*, σ. 26, σημ. 12.

150. Βασίλης Κρεμμυδᾶς, *ὁ.π.*, σ. 26-27.

